GODS WERK IN DE VROEGE KERK

DEEL 2

De eerste getuigen

Acht christenen uit de vroege kerk, van Efrem de Syriër tot Columba

En zij hebben hem overwonnen door het bloed van het Lam en door het woord van hun getuigenis.

Openbaring 12:11

WIM KAMPHORST

GODS WERK IN DE VROEGE KERK · DEEL 2

De eerste getuigen

Acht christenen uit de vroege kerk, van Efrem de Syriër tot Columba

WIM KAMPHORST

Inhoud

Inleiding: na de vervolging **2**

Efrem de Syriër: de diaken die de stad liet zingen **4**

Martinus van Tours: de soldaat met de halve mantel **17**

Macrina de Jongere: de lerares op de plank **31**

Basilius de Grote: de bisschop met een mantel en een paar boeken **44**

Ambrosius van Milaan: de gouverneur die zijn kerk liet zingen **57**

Hiëronymus: de Ciceroniaan met de scherpe pen **71**

Johannes Chrysostomus: de gouden mond die niet zweeg **86**

Columba: de duif die over zee ging **99**

Nawoord **113**

De eerste getuigen. Gods werk in de vroege kerk, deel 2

© 2026 Wim Kamphorst
Stichting (F)Luister Nederland

Bijbelcitaten zijn overgenomen uit de Herziene Statenvertaling © 2010 Stichting HSV.

Eigen uitgave. Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur.

Bij elk hoofdstuk staan de geraadpleegde bronnen. Verhalen die alleen uit de eigen getuigenis van een persoon of uit latere overlevering bekend zijn, of die niet te controleren zijn, worden in de tekst en in het slotoverzicht van elk hoofdstuk zo benoemd.

Dit boek is gratis te lezen en te downloaden op wimkamphorst.nl.

Inleiding: na de vervolging

Dit is het tweede deel van *De eerste getuigen*. Het eerste deel begon in de tweede eeuw, bij christenen die hun geloof vasthielden toen dat hun leven kon kosten. In dit deel is die tijd voorbij. Rond 313 gaf keizer Constantijn christenen vrijheid van godsdienst. Makkelijker werd het daardoor niet. De kerk raakte diep verdeeld over de vraag wie Jezus is, en keizers kozen partij.

Dit boek gaat over acht christenen uit de vierde tot de zesde eeuw. Een Syrische diaken die honderden liederen schreef en in een hongersnood driehonderd bedden liet neerzetten. Een Romeinse soldaat die bij een stadspoort zijn mantel in tweeën sneed. Een oudste dochter in Pontus die van het huis van haar familie een gemeenschap van vrouwen maakte. Haar broer, een bisschop die tegen de prefect van de keizer zei dat hij niets bezat dan een mantel en een paar boeken. Een gouverneur in Milaan die bisschop werd voordat hij gedoopt was. Een geleerde die in Bethlehem het Oude Testament uit het Hebreeuws vertaalde. Een prediker uit Antiochië die als balling langs de weg stierf. En een Ierse monnik uit een koningsfamilie die over zee naar een klein eiland voor de kust van Schotland ging.

Feiten voorop, juist hier

Bij veel van deze mensen hebben we te maken met heiligenlevens, door geleerden hagiografie genoemd. Zo'n boek wil laten zien hoe heilig iemand was. Het is geschreven door een vriend, een leerling of een familielid, en vaak vol wonderen die niemand anders heeft vastgelegd. Rond zulke boeken groeide later nog meer: verhalen die pas eeuwen na iemands dood opduiken, zoals de leeuw van Hiëronymus. Ik heb steeds geprobeerd te laten zien waar een verhaal vandaan komt: uit hun eigen brieven en liederen, uit iemand die hen kende, of uit een veel latere overlevering. Na elk hoofdstuk staat wat vaststaat, wat alleen uit hun eigen woorden of uit latere verhalen bekend is, en wat onbevestigd is. De bronnen staan erbij.

Sommigen schreven ook dingen waar je als lezer van nu van schrikt. Die bladzijden heb ik niet weggelaten. Jaartallen zijn vaak onzeker. Waar geleerden het oneens zijn, zeg ik dat.

Van alle kerken

Deze mensen leefden voordat de kerk uit elkaar viel in oost en west, en lang voor de Reformatie. Oosters-orthodoxe christenen, rooms-katholieken en protestanten beroepen zich op hen, soms op verschillende manieren. Ik heb geprobeerd ze niet in te lijven bij één kerk, en latere twisten niet terug te lezen in hun tijd.

Hoe je dit boek kunt lezen

De volgorde is die van de tijd, van Efrem, geboren rond 306, tot Columba, die in 597 op Iona stierf. Elk hoofdstuk staat op zichzelf. Wie deel 1 kent, komt soms oude bekenden tegen, zoals Augustinus en Patrick. Lees het met een open Bijbel ernaast, en met een vraag in je achterhoofd: wat vroeg God van hen, en wat vraagt Hij van jou?

Efrem de Syriër: de diaken die de stad liet zingen

In de stad Edessa heerste honger. De graanvoorraden waren er wel, maar ze lagen bij mensen die ze niet weggaven. Op straat stierven armen. Een oude diaken kwam uit zijn cel buiten de stad en ging naar de rijken toe. Hij vroeg hen waarom ze de armen lieten omkomen terwijl er genoeg was.

Ze hadden een antwoord klaar. Ze wilden best geven, zeiden ze, maar ze kenden niemand die ze konden vertrouwen. Wie garandeerde dat het geld niet in verkeerde zakken verdween?

De diaken keek hen aan en stelde een wedervraag: “Wat denken jullie van mij?”

Zo vertelt de kerkhistoricus Sozomenus het, rond het jaar 445 (vrij vertaald). Een generatie eerder, rond 420, had de monnikenkroniekschrijver Palladius hetzelfde verhaal al opgeschreven. Volgens hem gaven de rijken hun geld. De diaken liet in de zuilengangen van de stad zo’n driehonderd bedden neerzetten. Hij verzorgde zieken en begroef de doden, een jaar lang, tot de honger voorbij was.

Die diaken heette Efrem. Hij was toen in de zestig. Hij had zijn halve leven in een grensstad gewoond die drie keer belegerd werd, en hij had moeten vluchten toen zijn stad aan de vijand werd afgestaan. Hij schreef honderden liederen in het Syrisch, de taal van zijn volk. Ze kregen een vaste plaats in de eredienst van de Syrische kerken. Rooms-katholieken noemen hem kerkleraar, orthodoxe christenen bidden in de vastentijd een gebed dat op zijn naam staat, en in de kerken van het Midden-Oosten heet hij de Harp van de Heilige Geest.

Het begon in Nisibis, aan de rand van het Romeinse rijk.

Geboren op de weg van de waarheid

Efrem werd rond 306 geboren in Nisibis of in de omgeving van die stad. Nisibis heet nu Nusaybin en ligt in het zuidoosten van Turkije, pal aan de grens met Syrië. Het jaartal is bij benadering. Niemand heeft zijn geboorte opgeschreven.

Over zijn ouders bestaan twee verhalen. Een veel later heiligenleven, waar ik verderop op terugkom, zegt dat zijn vader een heidense priester was van een afgod met de naam Abnil of Abizal. Efrem zelf zegt in zijn liederen iets anders. Hij schrijft dat hij "geboren werd op de weg van de waarheid" (vrij vertaald). Geleerden gaan daarom uit van een christelijk gezin. Ook paus Benedictus XVI zei het zo in een toespraak over Efrem in 2007.

Hij werd als jongen gedoopt. Waarschijnlijk hoorde hij bij de "zonen van het verbond", mannen die in de Syrische kerken ongetrouwd bleven en zich aan de dienst van de plaatselijke kerk gaven. Het was een vroege vorm van wat later het kloosterleven werd, midden in de stad.

Een stad tussen twee rijken

Om Efrem te begrijpen moet je weten waar Nisibis lag. Ten westen lag het Romeinse rijk, dat in die jaren christelijk werd. Onder keizer Constantijn kregen christenen in 313 vrijheid van godsdienst. Ten oosten lag het Perzische rijk van de Sassaniden, met koning Shapur II. Nisibis was een vestingstad op de breuklijn tussen die twee. Rome had het gebied nog niet zo lang in handen.

In die stad groeide Efrem op onder bisschop Jakob van Nisibis. Jakob werd in 308 bisschop en stierf in 338. Zijn naam staat op de lijst van bisschoppen die in 325 het concilie van Nicea bijwoonden, de grote kerkvergadering in het huidige Iznik in Turkije. Later werd verteld dat de jonge Efrem met hem meereisde. Daar is geen vroege bron voor.

Jakob maakte Efrem tot leraar, in het Syrisch *malpana*. Op een bepaald moment werd hij ook tot diaken gewijd. Een diaken was in de vroege kerk iemand die de bisschop hielp: bij de eredienst, bij de zorg voor armen en zieken, bij het onderwijs. Wanneer Efrem diaken werd, weten we niet. Wel weten we dat hij het zijn hele leven bleef. Sozomenus schrijft dat hij nooit een hogere wijding ontving.

Drie keer de Perzen voor de muur

Toen Constantijn in 337 stierf, viel Shapur aan. Nisibis werd belegerd in 338, in 346 en in 350. Efrem maakte alle drie de belegeringen mee.

Bij de eerste was Jakob nog bisschop. In zijn liederen over Nisibis schrijft Efrem de redding van de stad toe aan het gebed van Jakob. Na diens dood dichtte hij over hem als een wijngaardenier die de stad verzorgde. Zelfs zijn begraven lichaam zag Efrem als een muur rond Nisibis.

In 350 leidde Shapur de rivier de Mygdonius om, zodat het water tegen de stadsmuren sloeg. De muren raakten beschadigd, maar de inwoners herstelden ze in korte tijd. Efrem vergeleek de stad in een lied met de ark van Noach, die op het water dreef en niet zonk.

Die liederen over Nisibis zijn bewaard gebleven. In een ervan vergelijkt Efrem Jakob en de twee bisschoppen na hem met drie lampen, elk in een donkere tijd van belegering. Elk van hen opende volgens het lied een andere deur: een voor strijd, een voor koningen, een voor gezanten en barmhartigheid. Voor Efrem waren de bisschop, het gebed en de muur van de stad niet los van elkaar te zien.

Een taal die Jezus had kunnen verstaan

Efrem schreef in het Syrisch, een vorm van het Aramees, de taal die in de tijd van Jezus in grote delen van het Midden-Oosten gesproken werd. Het Syrisch ontstond in Edessa en werd de taal van de christenen in Mesopotamië, het land tussen de Eufraat en de Tigris. Ze hadden een eigen Bijbelvertaling, de Peshitta, en een eigen evangeliënharmonie, het Diatessaron van Tatianus. Efrem schreef een commentaar op dat Diatessaron.

Deze Syrische kerk is voor veel Nederlandse lezers onbekend terrein. Ze leefde aan de rand van het Romeinse rijk en voor een deel daarbuiten, in Perzië. Later zou ze uit elkaar groeien in verschillende kerken. In het westen van het gebied ontstonden de Syrisch-Orthodoxe Kerk, de Maronitische Kerk en de Syrisch-Katholieke Kerk. In het oosten de Assyrische Kerk van het Oosten en de Chaldeeuwse Kerk. Ook in het zuiden van India zijn christenen die tot deze familie horen. Al deze kerken eren Efrem. Die scheidingen kwamen pas na zijn dood. In zijn tijd waren ze er nog niet.

Het Syrisch gaf Efrem iets wat het Grieks en het Latijn hem niet konden geven. Hij dacht in beelden en tegenstellingen. Paus Benedictus

XVI wees erop dat Efrem theologie en poëzie samenbracht, en met paradoxen en beelden het geloof uitlegde. Een van zijn reeksen liederen gaat over een parel.

Liederen met een refrein

Het grootste deel van zijn werk bestaat uit *madrashe*. Het woord betekent zoiets als onderwijsliederen. Een madrasha bestaat uit strofen met een vast aantal lettergrepen, en tussen de strofen zingt de gemeente een refrein. Er zijn bijna vierhonderd van zulke liederen van Efrem bewaard, in zo'n vijftig verschillende versvormen. Elk lied had een eigen melodie. Die oorspronkelijke melodieën zijn allemaal verloren gegaan. We hebben alleen de woorden nog.

Hij schreef ook *memre*, gedichten in vaste regels van zeven lettergrepen die werden voorgedragen. Die versvorm raakte zo met hem verbonden dat ze "de maat van Mar Efrem" ging heten. Dat had een gevolg: later werden veel gedichten op zijn naam gezet die niet van hem zijn. Hij schreef ook in proza, onder meer commentaren op Genesis en Exodus en weerleggingen van leraren die hij als dwaalleraar zag.

Waarom liederen? Sozomenus geeft een verklaring. In Edessa had ruim een eeuw eerder Bardaisan gewoond, een denker die een eigen stroming stichtte. Zijn zoon Harmonius was volgens Sozomenus de eerste die het Syrisch in versmaten en melodieën goot. Hij was niet vrij van de dwalingen van zijn vader, schrijft Sozomenus. Efrem nam dezelfde versmaten over om er het geloof van de kerk in te zingen.

Hoeveel schreef hij? Sozomenus noemt driehonderdduizend versregels, met de toevoeging dat dit gezegd wordt. Niemand heeft het ooit kunnen tellen.

Een lijk voor de poort

In 363 kwam het einde van Efrems leven in Nisibis. Keizer Julianus, die de christelijke koers van zijn voorgangers had willen terugdraaien, trok met een groot leger Perzië binnen. In juni 363 sneuvelde hij. Het leger koos een nieuwe keizer, Jovianus. Die sloot vrede met Shapur, en de prijs was hoog. Nisibis werd aan Perzië overgedragen. De christelijke inwoners moesten de stad verlaten.

Efrem schreef daarover een reeks liederen tegen Julianus. Volgens de historicus Sidney Griffith, die deze liederen grondig bestudeerde, dichtte hij ze nog in het jaar van Julianus' dood, in Nisibis zelf. Efrem beschrijft hoe hij het gebalsemde lijk van de keizer voor de stadspoort zag liggen, terwijl er een Perzische vlag op de burcht wapperde.

Wat moet het geweest zijn om dat te zien? Hij was bijna zestig. Hij had zijn hele leven in deze stad gewoond, haar verdedigd met gebed en liederen, haar bisschoppen gediend. Nu ging zij over in andere handen door een verdrag dat hij niet gesloten had. Hij pakte op en ging.

Misschien trok hij eerst naar Amida, het huidige Diyarbakir. Daarna vestigde hij zich in Edessa, het huidige Sanliurfa in het zuidoosten van Turkije. Daar zou hij de laatste tien jaar van zijn leven wonen.

Op de berg bij Edessa

Edessa was de oude hoofdstad van het Syrische christendom. Het was ook een stad vol stromingen. Er woonden aanhangers van Arius, die leerden dat de Zoon minder was dan de Vader. Er waren volgelingen van Marcion, die het Oude Testament afwezen. Er waren manicheeërs, aanhangers van de Perzische profeet Mani. En er waren nog altijd mensen die de liederen van Bardaisan zongen.

Efrem woonde volgens de overlevering in een cel op de heuvel buiten de stad en gaf er les. In Edessa schreef hij veel van zijn liederen over het geloof. Hij hield vast aan wat in Nicea was beleden: de Zoon is werkelijk God, net als de Vader. Tegen de andere stromingen schreef hij liederen en weerleggingen in proza.

Ik moet hier eerlijk zijn over iets wat voor lezers van nu scherp kan klinken. Efrem kon fel schrijven over wie anders geloofde. Een Engelse geleerde rond 1900 noemde zijn twistliederen zelfs een treurige aanwinst voor de christelijke literatuur. Wie hem leest, komt die bladzijden tegen. Ze horen bij hem, net als zijn tederheid.

Vrouwen die zongen

Een van de bekendste verhalen over Efrem gaat over vrouwen. Ruim een eeuw na zijn dood schreef bisschop Jakob van Sarug, die in 521 stierf, een lang gedicht over hem. Daarin vertelt hij dat Efrem koren van vrouwen oprichtte die zijn liederen zongen. Volgens Jakob zag Efrem dat de vrouwen in de kerk zwegen, en wilde hij hun stem een plaats geven in de lofzang. Hij leerde hun de liederen en hun melodieën aan.

Hoe betrouwbaar is dat? De Amerikaanse historica Susan Ashbrook Harvey heeft dit gedicht en de andere bronnen onderzocht. Ze noemt Jakobs tekst een geïdealiseerde rechtvaardiging van een gewoonte die in zijn eigen tijd bestond. Zeker is dat er in de vijfde eeuw in Edessa koren van “dochters van het verbond” waren. Dat waren ongetrouwde vrouwen die zich aan de kerk hadden gewijd, net als de zonen van het verbond. In de kerkregels van bisschop Rabbula van Edessa, uit de eerste helft van die eeuw, kregen zij de taak om psalmen en madrashe te zingen. Of Efrem zelf deze koren begon, kunnen we niet controleren. Het past wel bij wat we van hem weten.

Paus Benedictus XVI zei in 2007 dat de rol van vrouwen voor Efrem belangrijk was. In zijn liederen spreekt Efrem met grote eerbied over Maria. Omdat de Zoon van God in de schoot van een vrouw woonde, schreef hij, had God alle vrouwen geëerd.

Er is iets wat mij hierin raakt. Een diaken in een grensstad neemt de liederen die zijn tegenstanders gebruiken, maakt er nieuwe van, en laat ze zingen door de mensen die tot dan toe stil moesten zijn. Hoe zou het klinken als het onderwijs in jouw kerk gezongen werd, door iedereen die een stem heeft?

Driehonderd bedden

In de laatste jaren van Efrems leven brak in Edessa een hongersnood uit. Als hij in juni 373 stierf, moet die in 372 en 373 zijn geweest.

Palladius vertelt het rond 420 in zijn verzameling verhalen over monniken en kluizenaars. Efrem, schrijft hij, kwam uit zijn cel en sprak de rijken aan. Toen zij zeiden niemand te vertrouwen, bood hij zichzelf aan. “Ik stel mezelf voor jullie aan als verzorger,” laat Palladius hem zeggen (vrij vertaald). Hij kreeg het geld. Hij liet de zuilengangen van de stad afschermen en richtte er ongeveer driehonderd bedden in. Hij verpleegde wie ziek was en begroef wie stierf. Vreemdelingen en inwoners kregen elke dag eten en zorg. Toen het jaar voorbij was en er weer genoeg was, ging iedereen naar huis. Efrem keerde terug naar zijn cel.

Sozomenus vertelt het zo’n twintig jaar later bijna hetzelfde. Hij heeft het mogelijk van Palladius overgenomen, dus het zijn niet per se twee onafhankelijke getuigen. Maar beide schrijvers leefden binnen tachtig jaar na Efrems dood, en het verhaal klinkt nuchter. Er gebeurt geen wonder in. Er staat een oude man in een zuilengang tussen zieken.

Sozomenus vertelt ook een verhaal dat er minder nuchter uitziet. Toen ze Efrem eens kwamen halen om hem tot bisschop te wijden, deed hij zich voor als gek. Hij rende over de markt, gedroeg zich wanordelijk en at op straat, tot ze het opgaven. Dat verhaal lijkt sterk op wat David deed bij de koning van Gath. Al in 1898 schreef de geleerde John Gwynn dat het waarschijnlijk naar dat voorbeeld is gevormd. Zeker weten we het niet. Wel staat vast dat Efrem nooit bisschop of priester werd.

Juni 373

Kort na de hongersnood stierf Efrem. Palladius zegt: na een maand. Sozomenus zegt: na een paar dagen. Een latere traditie, die ook paus Benedictus XVI noemde, zegt dat hij een ziekte opliep bij de zorg voor de zieken.

De Kroniek van Edessa, een Syrisch geschiedwerk uit de zesde eeuw, geeft als datum 9 juni 373. Hiëronymus, die in 392 een korte lijst van christelijke schrijvers maakte, plaatst zijn dood onder keizer Valens. Die regeerde van 364 tot 378, dus dat past. Er zijn ook schrijvers die aan 378 denken, maar de meeste geleerden houden het op 373.

Er bestaat een Testament op zijn naam. Daarin vraagt hij om een graf op de gewone begraafplaats, gewikkeld in zijn oude mantel, en dus buiten de kerk. Of die tekst echt van hem is, staat niet vast.

Wat hem later werd nagezegd

Ongeveer tweehonderd jaar na zijn dood, in de zesde eeuw, werd in het Syrisch een uitgebreid Leven van Efrem geschreven. Het is een heiligenleven vol mooie verhalen. Volgens dit Leven reisde Efrem naar Caesarea in Cappadocië, het huidige Kayseri in Turkije, om de grote bisschop Basilius te ontmoeten. Hij zou daar ineens

Grieks hebben kunnen spreken en door Basilius tot diaken zijn gewijd. Ook zou hij acht jaar in Egypte hebben gewoond, tussen de woestijnmonniken.

Geleerden houden deze reizen voor legende. Basilius werd pas eind 370 bisschop. Een bezoek kon dus alleen in Efrems laatste twee jaar vallen, en de vroegste bronnen zwijgen erover. Acht jaar Egypte past nergens in zijn leven, dat vanaf 363 in Edessa lag. Het naslagwerk over de Syrische traditie van Beth Mardutho wijst op een verwisseling: de Syriër over wie Basilius schreef, was een andere man, Eusebius van Emesa. Sozomenus zei alleen dat Basilius Efrem bewonderde. Dat kan heel goed via vertalingen zijn gegaan, want volgens Sozomenus werden Efrems werken al bij zijn leven in het Grieks vertaald.

Het verhaal van de reis naar Basilius drukt wel iets uit. Latere christenen wilden de Syrische dichter en de Griekse theologen bij elkaar zien. Ze voelden dat ze bij elkaar hoorden.

Iets vergelijkbaars gebeurde met zijn werk. In het Grieks ontstond een grote verzameling teksten op naam van Efrem. Een deel bestaat uit vertalingen van echte werken, maar het grootste deel is van anderen. Uit die Griekse traditie komt het korte gebed dat orthodoxe christenen in de veertigdagentijd bidden, waarin ze God vragen om hen te bevrijden van traagheid en machtszucht en hun nederigheid, geduld en liefde te geven. Of Efrem het zelf schreef, weten we niet. Het staat op zijn naam, en het wordt elk jaar opnieuw gebeden.

Zelfs de encycliek waarmee paus Benedictus XV hem op 5 oktober 1920 tot kerkleraar van de hele katholieke kerk verklaarde, neemt een aantal van deze latere verhalen over, zoals de wijding door Basilius. Ook een kerkleraar krijgt zijn levensverhaal soms met legenden erbij.

Een harp in de zuilengang

Efrem wordt nu gevierd op 9 juni in de rooms-katholieke kerk en in de Church of England, op 10 juni in de Episcopal Church in de Verenigde Staten, en op 28 januari in de oosters-orthodoxe kerken. De Syrische kerken gedenken hem op hun eigen dagen. Weinig christenen uit de vierde eeuw worden in zoveel kerken tegelijk geëerd.

Hij was geen bisschop en geen martelaar. Hij preekte niet voor keizers en won geen debatten in de hoofdstad. Hij was een diaken die liederen schreef voor zijn stad, en toen die stad hem ontnomen werd, voor een andere stad.

Wat bleef er van hem over? Woorden zonder melodie. Bijna vierhonderd liederen waarvan niemand meer weet hoe ze klonken. En twee korte verslagen van iets wat hij aan het eind van zijn leven deed, toen de liederen even niet genoeg waren.

Het laatste beeld dat de vroegste bronnen van hem geven, is geen beeld van een kansel. Het is een zuilengang in Edessa, waar tussen de pilaren driehonderd bedden staan. Een oude man loopt ertussendoor. Als het jaar om is, worden de bedden weggehaald, en de zuilengang is weer leeg.

Wat vaststaat en wat verteld wordt

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): geboorte rond 306 in of bij Nisibis; leerling van bisschop Jakob van Nisibis (overleden 338); de Perzische belegeringen van 338, 346 en 350; de overdracht van Nisibis aan Perzië in 363 en Efrems vertrek naar Edessa; diaken tot zijn dood, nooit bisschop of priester; bijna vierhonderd madrashe en andere werken in het Syrisch; zijn hulp bij de hongersnood in Edessa met zo'n driehonderd bedden (Palladius rond 420, Sozomenus rond 445); dood in Edessa, volgens de Kroniek van Edessa op 9 juni 373; kerkleraar sinds 5 oktober 1920.

Alleen uit eigen getuigenis of latere overlevering: zijn christelijke afkomst (uit zijn eigen liederen); de redding van Nisibis door Jakobs gebed en het lijk van Julianus voor de poort (uit zijn eigen liederen); de vrouwenkoren als zijn initiatief (Jakob van Sarug, ruim een eeuw later); de geveinsde waanzin om het bisschopsambt te ontlopen (Sozomenus); de ziekte die hij opliep bij de verzorging van zieken; het Testament.

Onbevestigd: een heidense vader; zijn aanwezigheid op het concilie van Nicea; de reis naar Basilius en zijn wijding door Basilius; acht jaar in Egypte; het Gebed van Efrem als eigen werk; de meeste Griekse teksten op zijn naam.

Duiding: dat de belegeringen van Nisibis afgeslagen werden door gebed, is Efrems eigen geloofsuitleg. De Romeinse verdediging en de verdediging door gebed sluiten elkaar in zijn ogen niet uit.

Bronnen bij dit hoofdstuk

1. Sozomenus, Kerkgeschiedenis, boek III, hoofdstuk 16 (New Advent)
2. Palladius, Lausiac History, hoofdstuk 40: Ephraim
3. Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage, “Ephrem” (Beth Mardutho)
4. Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage, “Basil of Caesarea” (Beth Mardutho)
5. Susan Ashbrook Harvey, “Revisiting the Daughters of the Covenant”, Hugoye 8.2
6. Paus Benedictus XVI, algemene audiëntie over de heilige Efrem, 28 november 2007
7. Paus Benedictus XV, encycliek Principi Apostolorum Petro, 5 oktober 1920
8. Schaff-Herzog Encyclopedia, “Ephraem Syrus” (CCEL)
9. John Gwynn, NPNF 13: materiaal voor zijn biografie (CCEL)

10. John Gwynn, NPNF 13: historische kritiek op de middeleeuwse aanvullingen (CCEL)
11. Efrem, Hymnen over Nisibis, XIII: over Mar Jakob (CCEL)
12. SPEAR, Syriac Persons, Events and Relations: Efrem
13. Over Efrems Hymnen tegen Julianus (met Griffith 1987)
14. Encyclopaedia Britannica, “Saint Ephraem Syrus”
15. OrthodoxWiki, “Ephrem the Syrian”
16. Wikipedia, “Ephrem the Syrian” (startpunt)
17. Wikipedia, “Syriac Christianity” (startpunt)

Martinus van Tours: de soldaat met de halve mantel

Het was winter in Amiens, in het noorden van Gallië, het huidige Frankrijk. Bij de stadspoort zat een man zonder kleren. Mensen liepen langs hem heen. Een jonge Romeinse soldaat bleef staan. Hij had niets meer bij zich behalve zijn wapens en zijn soldatenkleding, want de rest had hij al weggegeven. Hij trok zijn zwaard, sneed zijn mantel in tweeën en gaf de ene helft aan de bedelaar. De andere helft sloeg hij zelf weer om.

Sommige omstanders lachten. Zo'n halve mantel stond belachelijk. Anderen schaamden zich, omdat zij meer hadden en niets hadden gedaan.

Die nacht, zo vertelt het verhaal, droomde de soldaat. Hij zag Christus, gekleed in de halve mantel die hij die dag had weggegeven. En hij hoorde Hem tegen de engelen om Hem heen zeggen: "Martinus, nog maar een doopleerling, heeft Mij met dit kleed gekleed." (vrij vertaald)

We kennen deze scène van Sulpicius Severus, een Gallische schrijver die Martinus persoonlijk kende en zijn levensverhaal nog tijdens

Martinus' leven op papier zette, kort voor 397. Het is de oudste bron die we hebben. Het is ook een heiligenleven: een boek dat wil laten zien hoe heilig iemand was, vol wonderen die niemand anders heeft vastgelegd.

De soldaat werd monnik, bisschop van Tours en een van de meest geliefde christenen van het Westen. In Nederland lopen kinderen elk jaar op 11 november met lampions langs de deuren voor hem. In Utrecht draagt de Dom zijn naam, en de rood-witte stadsvlag verwijst naar zijn mantel.

Maar het begon in een legerkamp, bij een vader die zijn zoon niet aan de kerk gunde.

Een jongen uit Sabaria

Martinus werd geboren in Sabaria, in de Romeinse provincie Pannonië. Vandaag heet die stad Szombathely en ligt ze in het westen van Hongarije. Zijn ouders waren heidenen, zegt Sulpicius. Zijn vader was soldaat en werd later militair tribuun, een officier. Het gezin verhuisde naar Ticinum, nu Pavia in Noord-Italië, en daar groeide Martinus op.

Wanneer hij precies geboren werd, weten we niet. Gregorius van Tours, een latere bisschop van dezelfde stad, schreef aan het eind van de zesde eeuw dat het was in het elfde regeringsjaar van keizer Constantijn, en dat Martinus stierf in zijn eenentachtigste jaar. Dat komt uit op ongeveer 316. Sulpicius zelf noemt geen enkel jaartal. Uit zijn verhaal volgt dat Martinus het leger verliet onder Julianus, die van 355 tot 360 als onderkeizer in Gallië regeerde. Om die reden houdt de historica Clare Stancliffe het geboortejaar 336 voor waarschijnlijker. Bij 316 was Martinus bij zijn ontslag rond de veertig, bij 336 rond de twintig. Een artikel in Christianity Today vatte het zo samen: geleerden twisten of hij drie jaar diende of bijna dertig.

Het was een bijzondere tijd om christen te worden. Rond 313 had Constantijn de vervolgingen beëindigd. Kerken mochten openlijk bestaan, en steeds meer Romeinen lieten zich dopen. Maar het grootste deel van het platteland van Gallië was nog heidens, en in de kerk zelf woedde een harde strijd over de vraag wie Jezus is. De ene partij, de arianen, zag in Jezus een verheven schepsel. De andere hield vast aan wat in 325 in Nicea was uitgesproken: dat de Zoon één in wezen is met de Vader.

Volgens Sulpicius liep de tienjarige Martinus tegen de zin van zijn ouders naar een kerk en vroeg hij om doopleerling te worden. Een catechumeen heette dat: iemand die les kreeg in het geloof en zich voorbereidde op de doop. Op zijn twaalfde wilde hij al als kluizenaar de woestijn in. Die details hebben we alleen van zijn biograaf.

Een keizerlijk bevel bepaalde dat zonen van veteranen in dienst moesten. Martinus was ongeveer vijftien toen hij de militaire eed aflegde. Volgens Sulpicius was het zijn eigen vader die hem aangaf. Hij werd in ketenen gezet en moest zweren.

Hij had één dienaar, maar volgens Sulpicius was de meester meestal de knecht: hij trok de dienaar de laarzen uit en at met hem aan tafel. Een groot deel van zijn soldij gaf hij weg aan wie het nodig had. Ook dit weten we alleen uit het boek van Sulpicius. Het past wel bij de man die later bisschop werd.

Zo kwam hij met zijn eenheid in Amiens terecht, bij die stadspoort.

Een van deze geringsten

Sulpicius vertelt het verhaal van de mantel met een duidelijke bedoeling. Hij legt zelf de verbinding met de woorden van Jezus over het laatste oordeel. Daar zegt de Koning tegen wie de hongerigen voedden en de naakten kleedden: *En de Koning zal hun antwoorden:*

Voorwaar, Ik zeg u: voor zover u dit voor een van deze geringste broeders van Mij gedaan hebt, hebt u dat voor Mij gedaan. (Mattheüs 25:40)

De droom draait om één woord: catechumeen. Martinus was nog niet gedoopt. Hij hoorde formeel nog niet bij de gemeente. En toch zegt Christus in de droom tegen de engelen dat juist deze nog-niet-gedoopte Hem gekleed heeft. Volgens Sulpicius werd Martinus er niet trots van. Hij zag er Gods goedheid in en liet zich kort daarna dopen, ongeveer twintig jaar oud.

Hoe zou jij langs die poort zijn gelopen? Ik stel mezelf die vraag bij dit verhaal elke keer. De mantel was geen offer van een rijke man. Het was de helft van het laatste wat hij had.

Of de scène precies zo gebeurde, kunnen we niet controleren. Er is geen tweede bron uit die tijd. Wel is het verhaal heel vroeg, opgeschreven door iemand die Martinus nog sprak. En het werd beroemder dan alles wat hij verder deed. Eeuwen later bewaarden de Frankische koningen een mantel die voor de mantel van Martinus doorging als hun kostbaarste reliek. In 679 wordt hij in hun schatkamer genoemd. Zo'n mantel heette in het Latijn cappa. De priester die erover waakte, heette cappellanus, en het gebouwtje waarin hij lag capella. Van die woorden komen ons kapelaan en kapel.

Soldaat van Christus

Na zijn doop bleef Martinus nog ongeveer twee jaar in het leger. Toen kwam het moment waarop hij eruit stapte. Het was bij de stad van de Vangiones, het huidige Worms in Duitsland. De Germanen vielen Gallië binnen en Julianus verzamelde zijn troepen. Voor de slag deelde hij een geldgeschenk uit aan de soldaten, een donativum.

Martinus nam het niet aan. Volgens Sulpicius zei hij tegen Julianus dat hij tot nu toe de keizer had gediend, en dat hij voortaan

God wilde dienen. Hij noemde zich een soldaat van Christus, voor wie vechten niet geoorloofd was. Julianus noemde dat lafheid: Martinus zou bang zijn voor de slag van de volgende dag. Martinus antwoordde dat hij dan wel zonder wapens voor de linie zou gaan staan, alleen met het teken van het kruis. Julianus liet hem opsluiten, om hem aan zijn woord te houden. Volgens Sulpicius stuurden de vijanden de volgende dag gezanten en gaven ze zich over, zonder strijd. Daarna kreeg Martinus zijn ontslag.

Dat Martinus het leger verliet, en dat hij het om zijn geloof deed, staat in alle bronnen over hem. De afloop met de vijand die zich zomaar overgaf, kennen we alleen van Sulpicius. Hij zag er Gods bescherming in.

Ik wil hier geen oordeel geven over christenen in het leger. Kerken denken daar tot vandaag verschillend over, en in de tijd van Martinus ook. Zijn naam werd later juist verbonden met soldaten: hij is hun beschermheilige. Wat in het verhaal opvalt, is iets anders. Hij nam geen geld aan voor iets wat hij niet meer kon doen.

Bij Hilarius in Poitiers

Martinus trok naar Poitiers, in het westen van het huidige Frankrijk. Daar was Hilarius bisschop, een verdediger van de geloofsbelijdenis van Nicea. Volgens Sulpicius wilde Hilarius hem een hogere plaats in de kerk geven, maar Martinus hield dat steeds af. Toen maakte Hilarius hem exorcist, een lagere taak: het bidden over mensen die door boze geesten werden gekweld. Die taak nam Martinus wel aan.

Daarna wilde hij zijn ouders zien. Hij reisde terug naar het oosten. Onderweg in de Alpen werd hij door rovers overvallen, en een van hen raakte zo onder de indruk van zijn rust dat hij later christen werd. Zo vertelt Sulpicius. Thuis bracht Martinus zijn moeder tot het geloof. Zijn vader bleef heiden.

In Illyricum, op de Balkan, kwam hij in botsing met de arianen, die er de kerk leidden. Hij werd publiekelijk gegeseld en weggestuurd. In Milaan verdreef bisschop Auxentius, ook een ariaan, hem uit de stad. Hilarius was in die jaren zelf verbannen naar het oosten van het rijk. Martinus week uit naar Gallinaria, een klein eiland voor de kust van Ligurië, nu Isola Gallinara in Italië. Hij leefde er van wortels en kruiden. Volgens Sulpicius at hij per ongeluk giftig nieskruid en overleefde hij het door te bidden.

Een cel bij Ligugé

Rond 360 of 361 kreeg Hilarius toestemming om terug te keren. Martinus ging hem achterna en vond hem in Poitiers. Niet ver van de stad richtte hij een eenvoudige kluizenarij in. Sulpicius noemt de plaats niet. Latere bronnen en de Catholic Encyclopedia noemen haar Ligugé. Daar staat nog steeds een abdij, en de plek geldt als een van de oudste kloosters in het westen van Europa.

Het idee van het kloosterleven kwam uit Egypte en Syrië. Daar trokken mannen en vrouwen de woestijn in om in gebed en eenvoud voor God te leven. In Gallië was het nog nieuw. Martinus bracht het naar het westen, en andere mannen kwamen bij hem wonen.

In Ligugé speelt een van de verhalen die Sulpicius het zwaarst laat wegen. Een doopleerling die bij Martinus woonde, werd ziek terwijl Martinus op reis was, en stierf ongedoopt. Toen Martinus terugkwam, stuurde hij iedereen weg, ging op het lichaam liggen en bad. Na ongeveer twee uur, schrijft Sulpicius, kwam de man weer tot leven. De man vertelde later, volgens Sulpicius, dat hij voor de Rechter had gestaan en dat engelen hem hadden teruggestuurd. Hij leefde daarna nog vele jaren. Sulpicius vertelt nog een tweede opwekking, van een slaaf die zich had verhangen op het landgoed van een zekere Lupicinus.

Deze verhalen kennen we alleen uit de Vita. Niemand anders heeft ze vastgelegd. Al in Martinus' eigen tijd waren er mensen die Sulpicius van overdrijving beschuldigden. In een brief uit ongeveer 396 verdedigde Sulpicius zich tegen zo'n criticus. Het boek werd dus gelezen door mensen die Martinus kenden, en niet iedereen nam het zomaar aan.

Een bisschop met slordig haar

In 371 of 372 stierf de bisschop van Tours, aan de Loire. De stad wilde Martinus. Hij wilde niet. Dus lokte een burger, Rusticius of Ruricius, hem naar Tours met de smoes dat zijn vrouw ziek was en gebed nodig had. Onderweg werd Martinus opgewacht door een grote menigte, uit Tours en uit de steden in de omtrek. Die riep hem uit tot bisschop. Dat de bevolking een bisschop koos, was in die tijd gewoon.

Niet iedereen was blij. Een paar bisschoppen, die moesten helpen bij de wijding, vonden hem ongeschikt. Volgens Sulpicius noemden ze hem een verachtelijk mens, armoedig gekleed, met slordig haar. Hun woordvoerder heette Defensor. Toen in de dienst de voorlezer niet kwam opdagen, pakte een omstander het psalmboek en las het eerste vers dat hij zag. Het was Psalm 8, over de lof uit de mond van kinderen en zuigelingen, waarmee God de vijand tot zwijgen brengt. Het volk zag dat als een teken. De tegenstand verstomde. Volgens de Catholic Encyclopedia werd Martinus op 4 juli gewijd.

Het verhaal zegt veel over de spanning die hem zijn leven lang volgde. Het gewone volk hield van hem. Een deel van de bisschoppen vond hem een schande voor het ambt. Sulpicius schrijft aan het eind van de Vita dat Martinus huilde om zijn tegenstanders, en dat een aantal van hen bisschop was.

Twee mijl buiten de stad

Als bisschop bleef Martinus monnik. Eerst woonde hij in een cel naast de kerk. Toen dat te druk werd, trok hij ongeveer twee mijl buiten de stad, aan de overkant van de Loire. Daar ontstond het klooster dat later Marmoutier zou heten. Aan de ene kant stond een steile rotswand, aan de andere kant stroomde de rivier. Er liep één smal pad naartoe. Martinus woonde in een houten cel. Veel broeders hadden een grot in de rots uitgehakt.

Sulpicius telt tachtig leerlingen. Niemand had eigen bezit. Wijn dronken ze alleen als ze ziek waren. De jongeren deden het schrijfwerk, de ouderen baden. Uit dit klooster kwamen later volgens Sulpicius veel bisschoppen voort.

Tempels op het platteland

Het grootste deel van de verhalen in de Vita gaat over Martinus' werk op het platteland. Hij trok door de dorpen, preekte en liet heidense heiligdommen afbreken. Op de plaats van een tempel liet hij vaak een kerk of een klooster bouwen.

Sulpicius vertelt erover met veel wonderen. Bij een heilige pijnboom zeiden dorpelingen tegen Martinus dat ze de boom zelf zouden omhakken, als hij eronder ging staan. Hij deed het. Toen de boom op hem af viel, maakte hij een kruisteken en de boom zwiepte de andere kant op. In Trier, in het huidige Duitsland, genas hij een verlamd meisje met gezegende olie. In Parijs kuste hij een man met lepra, die daarna gezond was.

Het afbreken van tempels gebeurde vaak tegen de wil van de dorpelingen in. Sulpicius beschrijft hoe een man met een zwaard op Martinus afkwam. Wat Sulpicius vooral laat zien, is dat Martinus zijn eigen leven niet ontzag en dat veel mensen op het platteland door hem christen werden. Getallen noemt hij niet.

De wonderen vallen onder het genre van het heiligenleven. Ik kan ze niet controleren. Ze laten in elk geval zien hoe de mensen om hem heen hem zagen.

Een zwaard tegen ketters?

In 385 kwam Martinus aan het hof in Trier, waar Magnus Maximus keizer was. Maximus had de macht gegrepen in het westen. In Trier liep een zaak tegen Priscillianus, een Spaanse bisschop. Hij werd beschuldigd van ketterij en tovenarij. Zijn felste aanklager was bisschop Ithacius.

Martinus verdedigde de leer van Priscillianus niet. Wel vroeg hij de keizer om een kerkelijke zaak niet door een wereldlijke rechter te laten beslissen, en zeker niet met de dood. Maximus beloofde dat. Toen Martinus weer weg was, haalden Ithacius en zijn medestanders de keizer over. Priscillianus en enkele volgelingen werden onthoofd. Ook Ambrosius, de bisschop van Milaan, had zich tegen een doodvonnis gekeerd.

Een jaar later was Martinus opnieuw in Trier. Hij kwam pleiten voor twee mannen, Narses en Leucadius, en vooral tegen een plan van de keizer om officieren met volmacht over leven en dood naar Spanje te sturen, op jacht naar aanhangers van Priscillianus. Martinus weigerde om samen het avondmaal te vieren met de bisschoppen rond Ithacius. Volgens Sulpicius werd de keizer boos en gaf hij bevel tot de executies.

's Nachts haastte Martinus zich naar het paleis. Hij beloofde mee te doen aan de gemeenschap met die bisschoppen, als de gevangenen gespaard bleven en de officieren werden teruggeroepen. De keizer stemde in. De volgende dag vierde Martinus het avondmaal mee bij de wijding van een nieuwe bisschop, Felix. Een verklaring tekende hij niet.

Op de terugweg zat hij volgens Sulpicius verdrietig bij een plaats die Andethanna heette. Daar verscheen een engel die tegen hem zei: "Terecht, Martinus, heb je berouw." (vrij vertaald) Hij had moeten toegeven om levens te redden, zei de engel, maar hij moest weer moed vatten. Vanaf die dag ging Martinus nooit meer naar een bijeenkomst van bisschoppen. Hij leefde daarna nog zestien jaar, schrijft Sulpicius. Dat getal past slecht bij een sterfjaar 397, en laat zien hoe onzeker de jaartallen rond Martinus zijn. Volgens Sulpicius vertelde hij zijn leerlingen dat hij een tijd lang minder kracht had om te genezen.

De engel komt uit de Dialogen, die Sulpicius rond 404 schreef. De zaak zelf, de executie van Priscillianus en de rol van Martinus, wordt ook door andere bronnen beschreven. Ik vind dit misschien het meest menselijke stuk van zijn leven. Een heilige die een compromis sluit om levens te redden, en er daarna mee worstelt. Wat had jij gedaan?

"Hij is van ons"

In het najaar van 397 ging Martinus naar Candes, een dorp in zijn eigen bisdom, aan de samenvloeiing van de Vienne en de Loire. Het heet nu Candes-Saint-Martin. Daar stierf hij. De gangbare datum is 8 november 397. Sommige oude geleerden hielden het op 400, maar de Catholic Encyclopedia noemt 397 het waarschijnlijkst. Volgens Gregorius was het in zijn zesentwintigste jaar als bisschop.

Gregorius, die bijna tweehonderd jaar later schreef, vertelt wat er daarna gebeurde. Mensen uit Poitiers en uit Tours stonden rond het lichaam. De mensen uit Poitiers zeiden: "Hij is van ons" (vrij vertaald), want hij was bij hen monnik en abt geweest. De mensen uit Tours zeiden dat God hem aan hen gegeven had. 's Nachts, terwijl de groep uit Poitiers sliep, namen de mensen uit Tours het lichaam mee, legden het in een boot en voeren over de Vienne en de Loire

naar huis. Dat verhaal kennen we alleen van Gregorius. Het laat zien hoe sterk de band was die gewone mensen met hem voelden.

Hij werd begraven in Tours. Zijn opvolger Brictius bouwde een kapel boven zijn graf, en in 470 kwam er een basiliek. Die werd een van de grootste pelgrimsplaatsen van het Westen. In 1562 plunderden protestanten de kerk tijdens de godsdienstoorlogen in Frankrijk, en in 1793 brak de Franse Revolutie haar af. In 1860 werd het graf teruggevonden. Er staat nu een kleinere basiliek.

Van Tours naar Utrecht

Hoe komt een bisschop uit Frankrijk in Utrecht terecht? Via de Franken. Voor de Frankische koningen was Martinus hun eigen heilige, de beschermer van hun rijk. Ze droegen zijn mantel mee in de strijd.

Rond 630 stichtte de Frankische koning Dagobert een kerkje binnen de muren van het oude Romeinse fort in Utrecht. Ongeveer twintig jaar later verwoestten de Friezen het. In 695 herstelde Willibrord, de Engelse zendeling die de eerste bisschop van Utrecht werd, het kerkje. Volgens de erfgoedafdeling van de gemeente Utrecht wijdde hij het aan Sint-Maarten, als eerbetoon aan de Frankische machthebbers die zijn werk beschermden. Later werd deze kerk de zetel van de bisschop. De Romaanse en daarna de gotische Domkerk werden allebei aan Sint-Maarten gewijd. Het Domkapittel bezat relieken: een ruggenwervel vanaf 1173 en een deel van een armbeen vanaf 1519.

Het rood en wit van het Utrechtse wapen verwijst volgens dezelfde bron naar de mantel. Keizer Karel V liet de afbeelding van de heilige in 1528 uit het wapen en het vaandel halen. In 1948 kwam Sint-Maarten terug in de stadsvlag en het vaandel. Op 11 november lopen kinderen in Nederland en Vlaanderen met lampions langs de deuren, en zingen ze liedjes over hem.

Zo is Martinus een van de weinige vroege christenen die nog steeds in onze straten loopt. Hij is de beschermheilige van Frankrijk en van soldaten. Zijn verhaal is gedeeld bezit van christenen uit alle kerken, ook van protestanten die geen heiligen vereren maar zich wel herkennen in een soldaat die zijn mantel deelde.

Een halve mantel bij de poort

Sulpicius heeft Martinus bezocht in Marmoutier. In de Vita schrijft hij dat de bisschop 's avonds zelf zijn voeten waste. Sulpicius had de moed niet om het te weigeren. Hij was een jonge, geleerde, welgestelde man uit Aquitanië. De ander was een oude bisschop in een houten hut.

Veel van wat Sulpicius daarna opschreef, kunnen we niet controleren. Wat overblijft, staat er toch: een soldaat die het leger verliet, een monnik die een bisschop werd zonder het te willen, een man die pleitte tegen de doodstraf voor ketters en er een compromis voor sloot waar hij spijt van kreeg. En aan het begin een stadspoort in de winter, met een naakte man die niemand zag, en een soldaat die bleef staan, zijn zwaard trok en de helft van zijn mantel om hem heen sloeg.

Wat vaststaat en wat verteld wordt

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): geboorte in Sabaria in Pannonië (nu Szombathely, Hongarije) uit heidense ouders; jeugd in Ticinum (Pavia); dienst in het Romeinse leger en vertrek uit het leger om zijn geloof; leerling van Hilarius van Poitiers; kluizenarij bij Poitiers (Ligugé) rond 360/361; bisschop van Tours vanaf 371 of 372; stichting van het klooster Marmoutier; zijn pleidooi in Trier tegen het berechten van Priscillianus door de keizer, en de executie van Priscillianus in 385; dood in Candes, waarschijnlijk op 8 november 397; begrafenis en verering in Tours; de afleiding van de

woorden kapel en kapelaan van de mantelreliek; patroon van de Utrechtse Dom en stad.

Alleen uit eigen getuigenis of latere overlevering: het verhaal van de mantel bij Amiens en de droom die volgde (alleen Sulpicius, rond 397); zijn woorden tegen Julianus bij Worms en de vijand die zich zonder strijd overgaf; de rovers, de bekering van zijn moeder, het nieskruid op Gallinaria; de twee opwekkingen uit de dood; de pijnboom, de genezingen in Trier en Parijs; het getal van tachtig leerlingen; de engel bij Andethanna en zijn verminderde kracht om te genezen (Dialogen, rond 404); de strijd om zijn lichaam tussen Poitiers en Tours (Gregorius van Tours, eind zesde eeuw).

Onbevestigd: zijn geboortejaar (316 volgens Gregorius, 336 volgens onder anderen Clare Stancliffe) en daarmee zijn leeftijd bij zijn dood en de lengte van zijn diensttijd; het sterfjaar 397 of 400; de vraag of de mantel van de Frankische koningen werkelijk van Martinus was. Voor de wijding van de Utrechtse kerk aan Sint-Maarten door Willibrord in 695 heb ik alleen de erfgoedpublicatie van de gemeente Utrecht gezien, niet de vroegmiddeleeuwse bronnen zelf.

Duiding: Sulpicius Severus was een vriend en bewonderaar van Martinus. Zijn Vita is de oudste en belangrijkste bron, en tegelijk een heiligenleven dat wil overtuigen. Of de wonderen die hij beschrijft gebeurd zijn, is een geloofsvraag die historici niet kunnen beantwoorden.

Bronnen bij dit hoofdstuk

1. Sulpicius Severus, Life of St. Martin (vertaling A. Roberts, NPNF II/11, New Advent)
2. Sulpicius Severus, Dialogues, Dialoog III (New Advent)
3. Gregory of Tours, History of the Franks, boek I (uittreksel)
4. Catholic Encyclopedia (1910), “St. Martin of Tours”

5. Encyclopaedia Britannica, “Saint Martin of Tours”
6. Encyclopaedia Britannica, “Sulpicius Severus”
7. Wikipedia, “Martin of Tours”
8. Christianity Today, 11 november 2015, “Veterans Day: Meet Soldiers of Church History”
9. Gemeente Utrecht, Erfgoed, “In het voetspoor van Sint-Maarten”

Macrina de Jongere: de lerares op de plank

Ze lag niet in een bed. Toen Gregorius in het jaar 379 het landgoed van zijn familie in Pontus bereikte, vond hij zijn oudste zus op de grond. Iemand had een zak over een plank gelegd, en een tweede plank hield haar hoofd omhoog. Ze had hoge koorts. Ze kon niet meer naar hem toe lopen, dus steunde ze op haar ellebogen en probeerde zich op te richten om hem te groeten.

Gregorius had haar bijna acht jaar niet gezien. Hij was inmiddels bisschop van Nyssa, een stadje in Cappadocië, en hij kwam rechtstreeks van een kerkvergadering in Antiochië. Een paar maanden eerder was hun broer Basilius gestorven, de beroemde bisschop van Caesarea. Gregorius kwam om samen te rouwen. Hij merkte al snel dat hij degene was die getroost werd.

Hij schreef het allemaal op. Een paar jaar later maakte hij er een boek van, het Leven van Macrina, en daarna nog een tweede: een gesprek over de ziel en de opstanding, waarin zijn zus de leraar is en hij de leerling. Zo kennen we haar. Bijna alles wat we van Macrina weten, komt uit de pen van één broer, die van haar hield en die haar als heilige zag. Dat moet je meenemen bij het lezen. Maar wat hij in die

laatste dagen zelf zag, heeft hij ook zelf beschreven, en dat is meer dan we van de meeste vrouwen uit de vierde eeuw hebben.

Ze werd geboren in een familie die de vervolgingen nog in het geheugen droeg.

Een grootmoeder die alles kwijtraakte

De vierde eeuw was een eeuw van grote omslag. Vlak voor Macrina's geboorte had keizer Constantijn een einde gemaakt aan de vervolging van christenen. Twintig jaar eerder was dat nog anders geweest. In het oosten van het Romeinse rijk, onder keizers als Galerius en Maximinus, werden christenen opgejaagd, gevangengezet en gedood.

Macrina's grootouders van vaderskant hadden dat meegemaakt. Volgens Gregorius raakten ze hun bezit kwijt vanwege hun geloof. Zijn grootmoeder heette Macrina, en de kleindochter kreeg haar naam. Deze oudere Macrina wordt een belijdster genoemd: iemand die in de vervolging trouw bleef aan Christus en daarvoor leed, zonder te sterven.

Hier hebben we, voor één keer, een tweede getuige. Basilius schreef zelf, in een brief aan de christenen van Neocaesarea (nu Niksar, in het noorden van Turkije), dat zijn grootmoeder hem als kind het geloof leerde. Ze gaf hem de woorden door van "de zalige Gregorius" (vrij vertaald). Waarschijnlijk bedoelde hij Gregorius de Wonderdoener, de man die een eeuw eerder de kerk in Pontus had gesticht.

Pontus was het land langs de zuidkust van de Zwarte Zee, in wat nu het noorden van Turkije is. De familie had daar landgoederen, en ook in Cappadocië, het hoogland in het midden van het huidige Turkije. Volgens Gregorius lagen hun bezittingen verspreid over drie provincies, elk met een eigen gouverneur. Het was een rijke, aanzienlijke familie. De vader was redenaar en advocaat, bekend in de

rechtbanken van Pontus. Zijn naam was Basilius, de moeder heette Emmelia. Gregorius noemt hen in het Leven van Macrina niet bij naam, maar de namen zijn uit andere bronnen bekend.

Er kwamen tien kinderen. Macrina was de oudste.

Een geheime naam

Gregorius vertelt een verhaal over haar geboorte dat hij alleen uit de familie kan hebben. Toen haar moeder zwanger was, droomde ze dat iemand het ongeboren kind aansprak met de naam Thecla. Die naam werd daarna in het geheim gebruikt. Openlijk heette het meisje Macrina, naar haar grootmoeder.

Thecla was in die tijd in Klein-Azië een geliefde figuur. Volgens een oud verhaal, de Handelingen van Paulus en Thecla, was ze een jonge vrouw die Paulus hoorde preken, haar verloving opgaf en haar leven aan God wijdde. Of die Thecla echt heeft bestaan, weten historici niet. Maar iedereen in Macrina's omgeving kende haar verhaal. Gregorius legde de droom zelf uit als een vooruitwijzing naar het leven dat zijn zus zou gaan leiden.

Hoe zou jij zo'n droom lezen, als je hem achteraf hoort van iemand die van de hoofdpersoon hield? Gregorius schreef op wat zijn moeder vertelde. Wat de moeder werkelijk droomde, kunnen we niet meer nagaan.

Wat wel concreet is, is haar opvoeding. Haar moeder leerde haar zelf. Ze kreeg geen toneelstukken en geen heidense dichters te lezen, wat voor een meisje uit een rijke familie gewoon was geweest. Ze leerde de Bijbel. Gregorius noemt vooral het boek Wijsheid van Salomo, een boek dat in de rooms-katholieke en orthodoxe Bijbel staat en dat protestanten tot de apocriefe boeken rekenen. En ze kende het hele boek Psalmen. Ze zei ze op vaste tijden, de hele dag door, bij alles wat ze deed.

Een verloofde die niet terugkwam

Toen Macrina twaalf was, kwamen de huwelijkskandidaten al langs. Dat klinkt ons jong in de oren, maar in de Romeinse wereld werden meisjes vaak rond die leeftijd verloofd. Haar vader koos een jonge man uit de familiekring, iemand met een goede naam als redenaar. Voordat het huwelijk gesloten kon worden, stierf hij.

Macrina weigerde daarna iedere andere kandidaat. Volgens Gregorius zag ze haar verloofde als iemand die afwezig was, en niet als iemand die dood was. Ze wilde trouw blijven aan de man aan wie ze beloofd was.

Je kunt dat lezen als het verdriet van een meisje van twaalf. Je kunt het ook lezen als de eerste stap van een vrouw die haar eigen weg koos, in een wereld waarin vrouwen zelden konden kiezen. Gregorius presenteert het als het tweede. Macrina zelf heeft geen geschrift nagelaten waarin ze het uitlegt.

Ze besloot bij haar moeder te blijven. Na de dood van haar vader, rond 340 of iets later, droeg ze een groot deel van de zorg voor het gezin en de landgoederen. Gregorius schrijft dat moeder en dochter voor elkaar zorgden: de moeder voor de ziel van haar dochter, de dochter voor het lichaam van haar moeder.

De broer die thuiskwam van school

Basilius was de tweede in het gezin. Over hem gaat een eigen hoofdstuk in dit boek. Hier gaat het over één moment: zijn terugkeer van school. Hij had welsprekendheid gestudeerd en hij kwam terug als een veelbelovend redenaar.

Volgens Gregorius was Basilius toen erg vol van zichzelf en van zijn eigen welsprekendheid. Macrina nam hem onder handen. Ze trok hem, schrijft Gregorius, zo snel naar de filosofie dat hij afzag van

wereldse roem. Met filosofie bedoelde Gregorius een leven van gebed, eenvoud en zelfbeheersing, gericht op God. Basilius koos voor handenarbeid en gaf zijn bezit weg.

Hier moet ik eerlijk zijn over iets opvallends. Basilius schreef honderden brieven, en hij beschreef ook zijn eigen ommekeer. In een brief aan Eustathius vertelt hij dat hij jaren had verspild aan wijsheid die niets opleverde, en dat hij toen wakker werd "als iemand die uit een diepe slaap ontwaakt" (vrij vertaald). Hij noemt zijn moeder en zijn grootmoeder Macrina. Zijn zus noemt hij nergens. Geleerden hebben dat zwijgen geprobeerd te verklaren, tot op vandaag. Basilius was in die jaren ook onder de indruk van Eustathius van Sebaste, een bekende leider van kluizenaars in de regio. Het is goed mogelijk dat beide invloeden er waren. Dat Macrina de doorslag gaf, weten we alleen van Gregorius.

Slavinnen die zusters werden

Wat Macrina thuis veranderde, is het hart van haar verhaal. Volgens Gregorius overtuigde ze haar moeder om het gemak van een rijk huishouden op te geven. De vrouwen gingen samenleven met hun slavinnen en dienstmeisjes, en behandelden hen als zusters van gelijke rang. Ze deelden hun eten en hun manier van leven.

In de Romeinse wereld was dat een groot ding. Slaven waren bezit. Een vrouw uit een senatorenfamilie at niet aan dezelfde tafel als haar dienstmeisjes. Gregorius beschrijft het huis als een plek waar mensen probeerden te leven zoals de engelen.

Het landgoed waar dit gebeurde, lag bij Annesi, in Pontus, aan de rivier de Iris (nu de Yeşilırmak, in Turkije). Gregorius noemt de plaatsnaam in het Leven niet, maar uit andere bronnen weten we dat de familie daar woonde. Aan de overkant van de rivier begon Basilius een gemeenschap van mannen. Sommige geleerden, zoals

de Australische Anna Silvas, zien in Macrina's huis een vroeg model van het kloosterleven dat later aan Basilius' naam verbonden werd. Die regels voor samenleven in een gemeenschap zijn in de oosterse kerken tot vandaag de basis van het kloosterleven.

Was het een klooster? Het woord past niet helemaal. Er was geen kloosterregel op papier, voor zover we weten, en het huis bleef familiebezit. Het was een groot huishouden van vrouwen die samen wilden leven voor God, en dat gaandeweg een gemeenschap werd.

Een broer aan de rivier

Er was nog een broer die Gregorius met warmte beschrijft: Naucratius, de tweede van de vier zoons. Hij had gaven als spreker en een mooie loopbaan voor zich. Rond zijn eenentwintigste liet hij dat achter. Hij trok zich terug aan de Iris, samen met een dienaar die Chrysapius heette. Hij zorgde voor arme oude mensen in de buurt en ving vis om hen te voeden.

Op een dag kwam hij niet terug van zo'n tocht. Hij stierf plotseling, samen met Chrysapius. Gregorius vertelt niet precies hoe. Hun moeder was drie dagreizen verderop toen het bericht kwam, en ze stortte in. Volgens Gregorius was het Macrina die haar overeind hield. Ze had zelf ook verdriet, schrijft hij, maar ze bleef staan en hielp haar moeder het verdriet te dragen.

Gregorius vergelijkt het leven van zijn zus met goud dat in een oven wordt beproefd. Er zouden er nog meer komen.

De jongste als tiende deel

De jongste van het gezin was Petrus. Hij werd geboren rond de tijd dat de vader stierf. Macrina nam zijn opvoeding op zich, vanaf zijn babytijd. Ze was voor hem, schrijft Gregorius, vader, leraar, opvoeder en moeder tegelijk. Petrus groeide op in de gemeenschap van

zijn zus en werd later zelf bisschop van Sebaste (nu Sivas, in Turkije).

Gregorius vertelt dat er een hongersnood kwam, waarschijnlijk rond 369. Mensen kwamen van overal naar het landgoed, en Petrus zorgde dat ze te eten kregen. Volgens Gregorius nam het graan in de voorraadschuur niet af, hoeveel er ook werd uitgedeeld. Dit wonderverhaal hoorde hij van anderen. Het gewone deel is goed voorstelbaar: een rijk huishouden dat zijn voorraad opende voor hongerige buren.

Toen de moeder oud werd en stierf, zegende ze haar kinderen. Ze bad tot God met woorden die Gregorius heeft overgeleverd: ze gaf Hem haar eerste kind en haar laatste, Macrina als eerstelingen en Petrus als het tiende deel. Het zijn termen uit de offers van het Oude Testament. Ze vroeg om naast haar man begraven te worden. Volgens Gregorius stierf Basilius acht jaar na haar.

Macrina bleef achter als leidster van de vrouwen. Ze gaf haar deel van de erfenis weg. Ze hield niets.

Gregorius komt te laat voor zijn broer

Ondertussen was de kerk in het oosten verdeeld. Er was strijd over de vraag hoe Jezus Christus zich verhoudt tot God de Vader: is Hij volledig God, of een hoger schepsel? Keizer Valens, die van 364 tot 378 over het oosten regeerde, steunde de partij die het tweede dacht. Bisschoppen die het daar niet mee eens waren, kregen het zwaar. Basilius bleef overeind in Caesarea, maar Gregorius werd uit Nyssa verdreven. Hij noemt het later zelf zijn verbanning door keizer Valens, om het geloof.

In 378 sneuvelde Valens. Kort daarna, waarschijnlijk op 1 januari 379, stierf Basilius. Over die datum zijn historici het niet helemaal eens.

Negen maanden later was Gregorius in Antiochië (nu Antakya, in het zuiden van Turkije), op een vergadering van bisschoppen. Daarna reisde hij naar Pontus. Onderweg droomde hij, zo vertelt hij, dat hij relieken van martelaren in zijn handen had, en dat er een fel licht van uitging. Hij begreep het niet. Toen hij dichter bij het landgoed kwam, hoorde hij dat zijn zus ziek was.

En zo kwam hij binnen en vond hij haar op de plank.

"Niet bedroefd zoals de anderen"

Wat er in die dagen gezegd werd, kennen we uit twee teksten van Gregorius. In het Leven van Macrina vertelt hij dat ze spraken over de ziel, over waarom we in een lichaam leven, over de dood en over de opstanding. In het tweede boek, Over de ziel en de opstanding, werkt hij dat gesprek uit. Hij noemt zijn zus daar steeds de Lerares.

Het begint met zijn verdriet om Basilius. Volgens het boek laat ze hem eerst huilen. Daarna wijst ze hem op wat de apostel Paulus schreef aan de gemeente in Thessalonica: *Maar ik wil niet, broeders, dat u onwetend bent ten aanzien van hen die ontslapen zijn, opdat u niet bedroefd bent zoals ook de anderen, die geen hoop hebben.* (1 Thessalonicenzen 4:13) Ze sprak, volgens Gregorius, alsof de dood iets was om over na te denken en niet om voor weg te lopen.

Het boek wordt dan een lang gesprek. De zieke vrouw beantwoordt de vragen van haar broer, die de bezwaren van de filosofen van zijn tijd naar voren brengt. Wat is de ziel? Haar antwoord, in de woorden van Gregorius: de ziel is "een geschapen, levend, verstandelijk wezen" (vrij vertaald). Ze spreken over de opstanding van het lichaam, over het oordeel, over de rijke man en Lazarus.

Ik moet erbij zeggen hoe dit boek in elkaar zit. Gregorius schreef het een paar jaar na haar dood, als een dialoog naar het voorbeeld van Plato's Phaedo, waarin Socrates op de dag van zijn dood met

zijn leerlingen over de onsterfelijkheid van de ziel spreekt. Het is literatuur. Hoeveel er letterlijk van Macrina komt, weten we niet. Sommige geleerden zien in de Lerares vooral een spreekbuis voor Gregorius' eigen denken. Anderen zien weinig reden om te twijfelen dat ze echt zijn leraar was. Wat in elk geval vaststaat, is dat een bisschop uit de vierde eeuw een boek over de diepste vragen van het geloof schreef met een vrouw als leraar. Dat was zeldzaam.

Het Leven vertelt nog een gesprek, en dat voelt minder als literatuur. Gregorius begon over zijn eigen moeite. Hij was verbannen geweest, de kerken waren onrustig, hij had het zwaar.

Macrina liet dat niet zomaar staan. Ze herinnerde hem aan hun vader, die alleen in Pontus bekend was. Haar broer werd door kerken uit allerlei steden geroepen om hen te helpen en te leiden. Zag hij niet dat dat genade was?

Het is een moment dat ik herken. Je bent moe, je ziet vooral wat er misging, en dan zegt iemand die het recht heeft om het te zeggen: kijk eens wat je gekregen hebt. Gregorius schreef het zelf op, tegen zichzelf in.

Ze stuurde hem daarna weg om te rusten. Ze liet hem zeggen dat het beter met haar ging. Dat was niet waar, schrijft hij.

Het laatste gebed

De volgende dag zag Gregorius dat het einde dichtbij was. Haar bed was naar het oosten gedraaid. Ze sprak nu tot God. Gregorius stond dichtbij en schreef het gebed later op. Het is lang en vol Bijbelse beelden. Het begint met de woorden: "U, Heer, hebt ons van de angst voor de dood bevrijd" (vrij vertaald). Ze bad dat het einde van dit leven het begin van het ware leven zou zijn, en dat God het lichaam voor een tijd zou laten slapen en het bij de laatste bazuin weer zou wekken.

Het werd avond. Er werd een lamp binnengebracht. Ze probeerde het avondgebed mee te zingen, maar haar stem was weg. Ze maakte het af in haar hart en met haar handen. Daarna ademde ze diep uit, en het was voorbij.

Volgens de kerkelijke kalender was het 19 juli. Het jaar was waarschijnlijk 379; sommige bronnen noemen 380. Hoe oud ze was, schrijft Gregorius niet. Als ze rond 327 geboren is, was ze een jaar of vijftig.

De vrouwen van de gemeenschap barstten uit in klagen. Gregorius probeerde hen tot rust te brengen. Twee vrouwen hielpen hem met het afleggen van het lichaam: Vestiana, een weduwe uit een senatorenfamilie die in de gemeenschap leefde, en Lampadia, een diacones die de zusters leidde. Een diacones had in die tijd in het oosten een vaste taak in de kerk, vooral in de zorg voor vrouwen.

Gregorius vroeg of er in de voorraadkast iets te vinden was voor een passende begrafenis. Lampadia zei dat er niets was. Wat ze aanhad, was alles wat ze bezat. Om haar hals vonden ze een ijzeren kruisje en een ijzeren ring. In de ring zat, zo werd verteld, een splintertje van het kruis van Christus.

Een van de vrouwen liet Gregorius een klein litteken zien, net onder haar hals. Ze vertelde dat Macrina jaren eerder een gezwel had gehad. Ze had geweigerd zich door een arts te laten behandelen, had een nacht gebeden, en haar moeder had een kruisteken over de plek gemaakt. Het gezwel verdween. Dit verhaal kennen we alleen van die ene zuster, via Gregorius.

Een dag voor ruim een kilometer

Het nieuws ging rond. Mensen kwamen uit de omgeving, en de hele nacht werd er gezongen, zoals bij de wake voor een martelaar.

Gregorius zette de mannen en de vrouwen apart, zodat de psalmen geordend konden klinken.

De volgende ochtend droegen de plaatselijke bisschop Araxius, zijn priesters en Gregorius zelf de baar. De kerk van de martelaren, waar hun ouders begraven lagen, lag zeven of acht stadiën verderop, iets meer dan een kilometer. De menigte was zo groot dat de tocht het grootste deel van de dag duurde.

Gregorius liet het graf van zijn ouders openen. Hij legde een linnen doek over hun lichamen, uit eerbied, en legde zijn zus naast haar moeder, zoals ze allebei hadden gevraagd. Toen viel hij zelf op het graf neer.

Op de terugweg ontmoette hij een officier uit Sebastopolis, een stadje in Pontus. De man vertelde dat zijn dochtertje een oogziekte had gehad, en dat Macrina had beloofd dat het zou genezen als de familie bleef eten. Het kind werd beter. Gregorius schrijft dat hij nog veel meer van zulke verhalen had gehoord, maar dat hij ze wegliet. Hij was bang dat lezers die het ongelooflijk vonden, aan God zelf zouden gaan twijfelen.

Een moeder in plaats van een moeder

Een paar jaar later kreeg Gregorius de vraag van een monnik, Olympius, om over zijn zus te schrijven. Hij had hem ontmoet in Antiochië, op weg naar Jeruzalem. Zo ontstond het Leven van Macrina. In een brief uit dezelfde jaren noemt hij haar een lerares van hoe je moet leven, en "een moeder in plaats van onze moeder" (vrij vertaald).

Rooms-katholieken, orthodoxen en anglicanen gedenken haar op 19 juli. Op de bekende iconen van de drie heilige hiërarchen, Basilius, Gregorius van Nazianze en Johannes Chrysostomus, staat ze er niet bij. Wie haar wil vinden, moet het boekje van haar broer openslaan.

Daar ligt ze dan nog steeds: op een plank op de grond, het hoofd een beetje omhoog, haar gezicht naar het oosten, terwijl iemand een lamp binnenbrengt.

Wat vaststaat en wat verteld wordt

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): het bestaan van de familie in Pontus en Cappadocië, met Basilius, Gregorius van Nyssa en Petrus van Sebaste als broers; de grootmoeder Macrina die Basilius in het geloof onderwees (Gregorius en Basilius zelf); de gemeenschap op het familielandgoed bij Annesi aan de Iris; Basilius' ommekeer naar een leven van ascese; de verbanning van Gregorius onder Valens; de dood van Basilius rond 1 januari 379.

Alleen uit eigen getuigenis of latere overlevering: vrijwel alles over Macrina zelf komt van één bron, haar broer Gregorius, in het Leven van Macrina (ca. 381 tot 383), een brief en Over de ziel en de opstanding. Als ooggetuige beschrijft hij haar ziekbed, het gesprek, haar laatste gebed, haar dood, het afleggen en de begrafenis. Uit de familie of van de zusters hoorde hij: de droom over de naam Thecla, de dood van haar verloofde, haar invloed op Basilius en op haar moeder, de dood van Naucratius, de woorden van de stervende moeder, het graan dat niet afnam, de genezing van het gezwel en de genezing van het oog van het meisje uit Sebastopolis.

Onbevestigd: het geboortejaar (rond 327) en het sterfjaar (379, soms 380) zijn reconstructies van latere geleerden; ook het sterfjaar van de vader verschilt per bron. Dat Macrina de doorslag gaf bij Basilius' bekering, staat alleen bij Gregorius; Basilius zelf noemt zijn zus nergens en wijst ook op Eustathius van Sebaste.

Duiding: Over de ziel en de opstanding is een literaire dialoog naar het voorbeeld van Plato. Hoeveel van de woorden van de Lerares

van Macrina zelf komen, weten we niet. De wonderverhalen gaf Gregorius door als wat hem verteld werd.

Bronnen bij dit hoofdstuk

1. Gregorius van Nyssa, Life of St. Macrina (vertaling 1916, tertullian.org)
2. Gregorius van Nyssa, On the Soul and the Resurrection (New Advent)
3. Basilius, Brief 204 aan de Neocaesareeërs (New Advent)
4. Basilius, Brief 223 aan Eustathius (New Advent)
5. Ellen Muehlberger, "Salvage: Macrina and the Christian Project of Cultural Reclamation", Church History 81:2 (2012)
6. Brepols, Anna M. Silvas, Macrina the Younger, Philosopher of God (2008)
7. Estudios Eclesiásticos 98 (2023), over vrouwen in het werk van Basilius
8. Simonetta Carr, "Macrina the Younger, The Fourth Cappadocian", Place for Truth (2018)
9. Anxious Bench (Patheos), "Mothers of the Church: Macrina the Younger"
10. Orthodox Church in America, Venerable Macrina, 19 juli
11. Wikipedia, Macrina the Younger
12. Wikipedia, Basil of Caesarea

Basilius de Grote: de bisschop met een mantel en een paar boeken

De prefect had alle macht die het Romeinse rijk aan één man kon geven. Hij heette Modestus, en hij was in naam van keizer Valens naar Caesarea gekomen, de hoofdstad van Cappadocië, in het midden van het huidige Turkije. Hij liet de bisschop van de stad voor zich brengen. Die bisschop weigerde zich te voegen naar de geloofslijn van de keizer, en dat moest ophouden.

Modestus somde op wat hij kon doen: bezit afnemen, verbannen, folteren, doden. De bisschop antwoordde rustig. Wie niets heeft, kun je niets afnemen, behalve wat versleten kleren en een paar boeken. Verbannen kan niet, want de hele aarde is van God. Folteren heeft weinig zin bij een lichaam dat bijna op is. En de dood zou hem alleen sneller bij God brengen. De prefect zei verbaasd dat nog nooit iemand zo vrijmoedig tegen Modestus had gesproken. Het antwoord: "Dan heb je nog nooit een bisschop ontmoet" (vrij vertaald).

Zo staat het in de lijkrede die Gregorius van Nazianze een paar jaar na de dood van zijn vriend hield. Gregorius kende Basilius van dichtbij, maar een lijkrede is geen verslag van een rechtbank. Maar

het gesprek kwam ook terug bij de kerkhistorici Sozomenus en Theodoretus, rond het midden van de vijfde eeuw, en de kern is overal dezelfde: deze bisschop liet zich niet bang maken.

Hij heette Basilius. Later kreeg hij de bijnaam "de Grote". Hij bouwde buiten zijn stad een complex waar armen, vreemdelingen, zieken en lepralijders werden opgevangen. Hij schreef regels voor monniken, en Benedictus, de vader van de westerse kloosters, zag hem als zijn leraar. Hij schreef een boek over de Heilige Geest dat meehielp om te verwoorden wat christenen in alle grote kerken nu belijden. Orthodoxen, rooms-katholieken, anglicanen en lutheranen gedenken hem op hun kalender.

Maar voordat hij de prefect zo kon antwoorden, moest hij eerst zelf zijn trots kwijt.

Zeven jaar in de bossen van Pontus

Basilius werd rond 329 of 330 geboren in Caesarea, de stad die nu Kayseri heet. Zijn vader heette ook Basilius, zijn moeder heette Emmelia. Ze kregen tien kinderen. Vier van hen kennen we bij naam uit de kerkgeschiedenis: Macrina, de oudste dochter, en de broers Naucratius, Petrus en Gregorius, die later bisschop van Nyssa werd.

Het was een familie met een geschiedenis van vervolging. Gregorius van Nazianze vertelt dat de grootouders van vaderskant in de tijd van keizer Maximinus, in het begin van de vierde eeuw, hun huis ontvluchtten. Ze leefden ongeveer zeven jaar in de bossen van Pontus, het bergland aan de noordkust van Turkije. Dat weten we alleen via Gregorius, en die had het weer van de familie. Grootmoeder Macrina, naar wie de oudste kleindochter genoemd was, voedde de kinderen mee op.

Wie in die jaren geboren werd, groeide op in een rijk dat snel veranderde. De grote vervolgingen waren voorbij. Maar de kerk zelf

was het oneens over een vraag die alles raakte: is Jezus, de Zoon, werkelijk God zoals de Vader God is? Een priester uit Alexandrië, Arius, had geleerd dat de Zoon geschapen was. Het concilie van Nicea had in 325 beleden dat de Zoon één van wezen is met de Vader. De strijd daarover was daarmee niet voorbij. Keizers kozen partij, bisschoppen werden afgezet en verbannen, en gewone gelovigen wisten soms niet meer wie ze moesten volgen.

In die wereld groeide Basilius op, in een gezin dat bekendstond om zijn zorg voor armen en zijn gastvrijheid. Zo beschrijft Gregorius het tenminste. Een lofrede overdrijft graag, maar de rest van dit leven past bij dat begin.

Eén ziel in twee lichamen

Zijn vader leerde hem eerst zelf. Daarna studeerde Basilius in Caesarea, in Constantinopel (nu Istanbul) en ten slotte in Athene, in Griekenland, de stad waar de beste leraren van de Griekse wereld werkten. Hij leerde er welsprekendheid, filosofie, sterrenkunde, meetkunde en geneeskunde, schrijft Gregorius. Die kennis van geneeskunde zou later van pas komen.

In Athene raakte hij bevriend met een jongen uit Nazianze, ook in Cappadocië: Gregorius, die we nu Gregorius van Nazianze noemen. De vriendschap werd zo hecht dat Gregorius er later over schreef dat ze één ziel leken te hebben in twee lichamen. In dezelfde jaren studeerde in Athene een neef van de keizer, Julianus. Hij werd later keizer en is bekend gebleven als Julianus de Afvallige.

Rond 356 keerde Basilius terug naar Caesarea. Hij was een gevierd jong talent en gaf korte tijd les in welsprekendheid. Een mooie carrière lag voor hem open.

"Als uit een diepe slaap"

Wat er toen gebeurde, kennen we uit twee bronnen die elkaar aanvullen.

Basilius zelf beschreef het ongeveer twintig jaar later in een brief. Hij had, zo schreef hij, veel tijd verspild aan ijdele dingen en aan wijsheid die niets opleverde. Toen werd hij wakker, "als iemand die uit een diepe slaap wordt gewekt" (vrij vertaald). Hij zag het licht van het evangelie. Hij las het, huilde om zijn vroegere leven en bad om een leidsman. Hij las over het verkopen van wat je hebt en het delen met de armen, en hij begreep dat dit een weg was. Daarna reisde hij naar Egypte, Palestina, Syrië en Mesopotamië om te zien hoe monniken daar leefden. Hij bewonderde hun gebed en hun zelfbeheersing. Ze droegen, schreef hij met de woorden van Paulus, het sterven van Jezus mee in hun lichaam: *Wij dragen altijd het sterven van de Heere Jezus in het lichaam mee* (2 Korinthe 4:10).

Zijn jongere broer Gregorius van Nyssa vertelt het anders, of liever: hij vertelt wie er achter dat ontwaken stond. In zijn levensbeschrijving van hun zus Macrina schrijft hij dat Basilius van school terugkwam "bovenmate opgeblazen door trots op zijn welsprekendheid" (vrij vertaald). Macrina nam hem onder handen. Ze trok hem zo snel naar het leven van gebed en eenvoud dat hij zijn roem liet varen en met zijn handen ging werken. Andere schrijvers wijzen ook op de invloed van Eustathius van Sebaste, een leider van een ascetische beweging in Klein-Azië, met wie Basilius later zou breken.

Het opvallende is dat Basilius zelf zijn zus in die brief niet noemt. Gregorius van Nyssa schreef als broer, met grote bewondering voor Macrina. Waarschijnlijk hebben ze allebei gelijk, elk vanuit hun eigen kant. Over Macrina vertel ik meer in een eigen hoofdstuk.

Kun jij aanwijzen wie jou ooit wakker schudde? Soms is dat iemand die heel dichtbij woont.

Rond deze tijd werd Basilius gedoopt, waarschijnlijk door bisschop Dianius van Caesarea.

Een huis aan de Iris

Rond 358 trok Basilius zich terug op een stuk land van de familie bij Annesi, aan de rivier de Iris in Pontus. Zijn moeder en Macrina woonden in de buurt met een groep vrouwen. Basilius stichtte er met andere mannen een gemeenschap.

Hij schreef Gregorius een brief om hem over te halen. Hij beschreef een afgelegen plek met maar één toegang. Het mooiste wat het land opleverde, vond hij, was rust. Gregorius kwam een tijd. Samen maakten ze een bloemlezing uit de werken van Origenes, een Bijbeluitlegger uit de derde eeuw, die ze de Philocalia noemden.

Hier begon Basilius na te denken over hoe monniken moesten leven. In Egypte had hij kluizenaars gezien die alleen in de woestijn woonden. Hij bewonderde ze, en hij zag ook een gevaar. In zijn latere Grote Regels stelt hij de vraag of iemand die de wereld verlaat beter alleen kan leven of samen met broeders. Zijn antwoord is helder: samen. Wie alleen leeft, heeft niemand die hem corrigeert, en hij kan veel geboden niet doen, zoals gastvrijheid en het voeden van hongerigen. Hij verwees naar Prediker, waar staat: *Maar wee die ene die valt, terwijl er geen tweede is om hem overeind te helpen* (Prediker 4:10). En hij stelde de kluizenaar een vraag die blijft hangen: "Wie zal je dan wassen? Wie zal je dienen?" (vrij vertaald). De vraag verwijst naar Jezus, die de voeten van Zijn leerlingen waste.

Gregorius van Nazianze schreef later dat Basilius het leven van de kluizenaar en het leven in gemeenschap samenbracht, zodat ze elkaar niet meer in de weg zaten. Die regels heten de Kleine en de Grote Regels. Via een Latijnse vertaling van Rufinus kwamen ze aan het eind van de vierde eeuw ook in het Westen. Paus Benedictus XVI

zei in 2007 dat Benedictus van Nursia, de vader van de westerse kloosters, Basilius als zijn leraar zag.

Een tweede Jozef

Basilius bleef niet in zijn bergdal. Hij werd diaken en daarna priester in Caesarea. Over het jaar van zijn priesterwijding verschillen de bronnen: 363, 364 of 365. Er was spanning met zijn bisschop, Eusebius, en Basilius trok zich een tijd terug naar Pontus. In 365 kwam hij terug, en vanaf dat moment deed hij een groot deel van het werk in het bisdom.

Rond 368 trof een zware hongersnood Cappadocië. Gregorius noemt het de ergste die ooit was opgetekend. Caesarea lag landinwaarts en kon nergens hulp vandaan halen. Volgens Gregorius bracht Basilius de hongerigen bij elkaar, gaf ze te eten en verzorgde ze, naar het voorbeeld van Jezus die de voeten van Zijn leerlingen waste. Gregorius noemt hem een tweede Jozef, de man uit Genesis die in Egypte graan uitdeelde. Met één verschil: Jozef verkocht het graan, Basilius gaf het weg.

Uit dezelfde jaren hebben we preken van Basilius zelf. Hij preekte over de hongersnood en over de rijken die hun schuren vol hadden terwijl anderen omkwamen. Hij hield zijn hoorders voor dat het brood dat de rijke vasthoudt, eigenlijk van de hongerige is. Het zijn harde preken.

Bisschop, niet zonder moeite

In 370 stierf bisschop Eusebius. Basilius werd zijn opvolger, volgens de overlevering op 14 juni. Het ging niet vanzelf. Gregorius schrijft dat het niet zonder moeite ging en dat andere bisschoppen hem tegenwerkten. Gregorius' eigen vader, oud en ziek, liet zich naar Caesarea brengen om zijn stem uit te brengen.

Als bisschop van Caesarea was Basilius ook metropoliet: hij had leiding over de bisschoppen van een groot gebied in Klein-Azië. Dat maakte hem belangrijk voor de keizer.

Die keizer was Valens. Hij regeerde sinds 364 over de oostelijke helft van het rijk. Hij was christen, maar hij steunde een groep die de Zoon "gelijk aan" de Vader noemde, zonder de woorden van Nicea. Moderne historici zien in hem vooral een heerser die rust in het rijk wilde. Voor bisschoppen die aan Nicea vasthielden, betekende zijn beleid druk, en soms verbanning. In de eerste jaren van Basilius' bisschopsambt kwam die druk naar Caesarea. Daar komt de scène met Modestus vandaan, waarmee dit hoofdstuk begon.

Brood en zout

Wat bedoelde Basilius toen hij zei dat hij niets had om af te nemen? Gregorius beschrijft hoe hij leefde. Hij had één tuniek en een versleten mantel. Hij sliep op de grond. Zijn lievelingsmaal was brood met zout. Sozomenus schrijft dat Basilius tegen de prefect zei dat hij niets bezat dan een mantel en een paar boeken.

Ik weet dat dit uit een lofrede komt, en lofredes maken mensen graag groter. Maar Basilius kwam uit een rijke familie, en dat hij zijn bezit had weggegeven, past bij wat hij zelf over zijn bekering schreef. Het antwoord aan Modestus was dus geen pose. Een man die al alles had losgelaten, kon niet meer gechanteerd worden.

Volgens Gregorius meldde de prefect aan de keizer dat deze bisschop met geen dreiging te breken was. Valens verbood toen geweld tegen hem. Op het feest van Epifanie, het feest van Jezus' verschijning, kwam de keizer zelf naar de kerk in Caesarea. Hij stond met zijn gevolg tussen het volk. Gregorius beschrijft hoe Basilius onbewogen voorging terwijl de gemeente zong. Toen Valens zijn gave naar de tafel van het avondmaal bracht, wankelde hij, en iemand

moest hem ondersteunen. Sozomenus vertelt alleen dat de keizer gaven bij het altaar bracht en daarna met Basilius sprak, en dat hij hem prees om de orde in zijn kerk.

Het kind van de keizer

Dan komt een verhaal waarin de bronnen uit elkaar lopen. Het is goed om dat eerlijk te laten zien.

Gregorius van Nazianze, de vroegste bron, vertelt dat het kind van de keizer ziek werd. Toen Basilius kwam, nam de ziekte af. Socrates, een kerkhistoricus die rond 439 schreef, vertelt dat de keizerin Dominica onrustige dromen had en dacht dat de ziekte een straf was voor wat haar man Basilius aandeed. Basilius zei volgens hem dat het kind zou leven als de kerk weer één werd. Kort daarna stierf het kind. Sozomenus noemt de zoon bij naam, Galates, en laat hem sterven. Daarna vertelt hij over een zoon van de keizer die ernstig ziek werd en opknapte toen Basilius kwam. Theodoretus, rond 450, zegt dat Basilius herstel beloofde als de jongen door rechtgelovigen gedoopt werd. Valens liet hem door ariaanse geestelijken dopen, en de jongen stierf.

Theodoretus heeft er nog een verhaal bij. Valens zou een bevel tot verbanning van Basilius hebben willen tekenen. De pen brak. Een tweede pen brak, en een derde. Toen scheurde de keizer het papier met beide handen kapot.

Dat verhaal over de pennen duikt pas zeventig jaar na Basilius' dood op, en Gregorius, die hem goed kende, vertelt het niet. Ik breng het als wat het is: een overlevering die zich om hem heen vormde. Wat de bronnen wel gemeen hebben, is dit: Valens dreigde met verbanning, en Basilius bleef in Caesarea.

De nieuwe stad

Ondertussen bouwde Basilius. Vlak buiten Caesarea verrees vanaf ongeveer 369 een complex dat later naar hem genoemd werd, de Basilias. In een brief aan Elias, de stadhouder van de provincie, legt Basilius zelf uit wat hij aan het maken was. Er kwam een kerk, met een woning voor de bisschop en ruimte voor zijn helpers. Er kwamen onderkomens voor vreemdelingen, voor reizigers en voor zieken die verzorging nodig hadden. Er waren artsen, er was vervoer, en er waren werkplaatsen waar mensen een vak konden leren om in hun levensonderhoud te voorzien. In brieven uit 373 schrijft hij over het hospitaal en de kerk ernaast als iets dat al bestaat.

Gregorius van Nazianze noemt het de nieuwe stad, een voorraadschuur van vroomheid, waar de rijken samen hun geld in staken. Hij beschrijft vooral de lepralijders. Zij werden in die tijd uit hun huizen verdreven en gemeden als levende lijken. Basilius groette hen als broeders. Gregorius verdedigt hem later tegen het verwijt dat hij hoogmoedig was: hoe kan iemand hoogmoedig zijn die melaatsen kuste?

De Amerikaanse arts Thomas Heyne schreef in 2015 dat de Basilias waarschijnlijk het eerste echte ziekenhuis was: een plek waar zieken bleven, waar vakkundige verzorgers werkten, en waar het niets kostte. Hij oordeelt als historicus van de geneeskunde, en het hangt af van hoe je ziekenhuis definieert. Vast staat dat zulke christelijke instellingen zich in de eeuw daarna snel verspreidden. Basilius' studie van de geneeskunde in Athene vond hier een plek.

Sasima

Basilius kon hard zijn, ook voor vrienden. In die jaren lag hij overhoop met Anthimus, de bisschop van Tyana, een andere stad in Cappadocië, over het gezag in de provincie. Om zijn positie te verster-

ken, wijdde Basilius in 372 zijn vriend Gregorius tot bisschop van Sasima, een klein plaatsje in Cappadocië.

Gregorius wilde dat niet. Hij noemde Sasima later een akelig gat. Hij voelde zich gebruikt als pion in een strijd die niet de zijne was, en hij deed er weinig. De vriendschap uit Athene koelde af. Wel hield Gregorius na Basilius' dood de lofrede waaruit we het meeste over hem weten.

Er waren meer breuken. Eustathius van Sebaste, de ascetische leider die Basilius ooit had bewonderd, werd een tegenstander. De brief waarin Basilius zijn eigen bekering beschrijft, schreef hij juist om zich tegen Eustathius te verdedigen. En in 371 verweten strenge monniken hem dat hij de Heilige Geest niet openlijk "God" noemde. Athanasius van Alexandrië, de oude strijder voor Nicea, nam het toen voor hem op.

Ik schrijf dit niet om hem kleiner te maken. Wie in die jaren een kerk leidde, stond tussen keizers, bisschoppen en monniken die elkaar wantrouwden. Basilius maakte fouten in die strijd, en zijn beste vriend heeft daaronder geleden.

"Met de Zoon, samen met de Heilige Geest"

Het verwijt over de Heilige Geest liet hem niet los. Rond 375 schreef hij een boek aan zijn vriend Amphilochius. Het heet *Over de Heilige Geest*.

De aanleiding klinkt klein. Als Basilius met zijn gemeente bad, sloot hij af met een lofprijzing in twee vormen: eer aan de Vader door de Zoon in de Heilige Geest, en eer aan de Vader met de Zoon samen met de Heilige Geest. Critici vonden die tweede vorm nieuw. Basilius schreef dat kleine woorden in het geloof grote gevolgen hebben. Wie de Geest alleen "in" of "door" noemt en nooit "met", maakt Hem tot iets minders dan de Vader en de Zoon. De eer van Vader

en Zoon is gemeenschappelijk, schreef hij, en de Geest mag je niet van hen losmaken. Je kunt de Zoon niet aanbidden zonder de Geest.

Twee jaar na zijn dood, in 381, kwam in Constantinopel een concilie bijeen. Het voegde aan de geloofsbelijdenis van Nicea een stuk over de Heilige Geest toe: Hij wordt met de Vader en de Zoon aanbeden en verheerlijkt. Historici zien daarin de invloed van Basilius, zijn broer Gregorius van Nyssa en zijn vriend Gregorius van Nazianze, die samen de Cappadociërs worden genoemd.

Basilius schreef meer: preken over de zes scheppingsdagen, brieven en boeken tegen de theoloog Eunomius. Hij liet ook een avondmaalsgebed na dat zijn naam draagt.

Januari 379

Op 9 augustus 378 sneuvelde keizer Valens in een veldslag tegen de Goten bij Adrianopel, nu Edirne in Turkije. Basilius overleefde hem maar een paar maanden. Hij stierf volgens de overlevering op 1 januari 379 in Caesarea, nog geen vijftig jaar oud. Over de precieze datum verschillen historici van mening.

Zijn vriend Gregorius was ziek en kon niet naar de begrafenis komen. Volgens de Catholic Encyclopedia werd zijn dood gevoeld als een verlies voor de hele stad, en kwamen ook Joden, heidenen en vreemdelingen hem eer bewijzen. Zijn zus Macrina stierf een half jaar later, in de zomer van 379. Haar broer Gregorius van Nyssa schreef dat ze diep bedroefd was om zo'n groot verlies.

In de oosterse kerken wordt Basilius op 1 januari herdacht, en op 30 januari samen met Gregorius van Nazianze en Johannes Chrysostomus als een van de drie grote kerkleraars. De Rooms-Katholieke Kerk gedenkt hem sinds 1969 op 2 januari, samen met Gregorius van Nazianze. De twee vrienden die het in Sasima niet meer eens werden, staan zo op dezelfde dag op de kalender. De Church of En-

gland houdt dezelfde datum aan. Lutheranen in Amerika gedenken hem op 10 januari.

Wat bleef er van de bisschop die zei dat hij niets had? Een stapel boeken, een regel voor monniken, een gebed met zijn naam. En vlak buiten de stad die nu Kayseri heet, stond een nieuwe stad waar lepralijders binnen mochten komen en als broeders werden gegroet.

Wat vaststaat en wat verteld wordt

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): geboorte rond 329 of 330 in Caesarea in Cappadocië (nu Kayseri); de familie met Macrina, Gregorius van Nyssa en Petrus; studie in Caesarea, Constantinopel en Athene en de vriendschap met Gregorius van Nazianze; de monastieke gemeenschap bij Annesi in Pontus; bisschop van Caesarea vanaf 370; de druk van keizer Valens en zijn prefect Modestus; de bouw van de Basilias (zijn eigen brieven 94, 150 en 176 en Gregorius' lijkrede); de Kleine en Grote Regels; *Over de Heilige Geest* (rond 375); de breuk met Gregorius over Sasima (372); dood in 379.

Alleen uit eigen getuigenis of latere overlevering: zijn bekering als "ontwaken" (zijn eigen brief 223, zo'n twintig jaar later); de rol van Macrina (alleen haar broer Gregorius van Nyssa); de grootouders in de bossen van Pontus (alleen via Gregorius van Nazianze); het letterlijke gesprek met Modestus (lijkrede van Gregorius, later overgenomen); het wankelen van Valens bij Epifanie; zijn kleding, slaapplaats en brood met zout (lofrede).

Onbevestigd: het verhaal van de drie gebroken pennen (pas bij Theodoretus, rond 450); wat er precies met de zoon van Valens gebeurde (de bronnen spreken elkaar tegen); de precieze datum van zijn dood en van zijn priesterwijding.

Duiding: of de Basilias het eerste ziekenhuis was, hangt af van de definitie; dat oordeel is van moderne historici, niet van de bronnen zelf.

Bronnen bij dit hoofdstuk

1. Gregorius van Nazianze, Oratie 43, lijkrede op Basilius (New Advent)
2. Gregorius van Nazianze, Oratie 43 (St-Takla, NPNF2-07)
3. Gregorius van Nazianze, Oratie 43 (Tertullian Project, NPNF2-07)
4. Gregorius van Nyssa, Leven van Macrina
5. Basilius, Brief 223
6. Basilius, Brief 14 aan Gregorius
7. Basilius, Brief 94 aan Elias
8. Basilius, Grote Regels
9. Basilius, Over de Heilige Geest
10. Socrates, Kerkgeschiedenis 4.26
11. Sozomenus, Kerkgeschiedenis boek 6
12. Theodoretus, Kerkgeschiedenis boek 4
13. Catholic Encyclopedia (1907), St. Basil the Great
14. Britannica, Saint Basil the Great
15. Benedictus XVI, algemene audiëntie 4 juli 2007
16. Thomas Heyne, Hektoen International (2015), over de Basilias
17. Orthodox Outlet for Dogmatic Enquiries, over de Basilias
18. Mystagogy Resource Center, over Basilius' preken in de hongersnood
19. Wikipedia, Basil of Caesarea
20. Wikipedia, Gregory of Nazianzus
21. Wikipedia, Macrina the Younger
22. Wikipedia, Valens
23. Wikipedia, First Council of Constantinople

Ambrosius van Milaan: de gouverneur die zijn kerk liet zingen

Het was het jaar 386, in de stad Milaan. Het keizerlijk hof wilde een kerk in handen krijgen. Binnen zaten gewone christenen, dag en nacht. Ze weigerden naar huis te gaan. Een van hen was een Afrikaanse weduwe, Monica. Haar zoon Augustinus, toen nog geen christen, schreef er ruim tien jaar later over. De gelovigen hielden de wacht in de kerk, "bereid om met hun bisschop te sterven", zo schrijft hij (vrij vertaald). Zijn moeder hoorde bij wie het meest waakten en baden.

Om de mensen wakker en moedig te houden, gebeurde er iets nieuws. Ze gingen zingen. Hymnen en psalmen, in beurtzang, "naar de wijze van de Oosterse kerk", schrijft Augustinus. Hij voegt eraan toe dat die gewoonte bleef en dat bijna alle gemeenten in de wereld haar overnamen.

De man om wie het ging, was de bisschop van de stad, Ambrosius. Twaalf jaar eerder was hij nog gouverneur geweest, een ambtenaar van de keizer, en nog niet eens gedoopt. Nu stond hij tegenover het keizerlijk hof. Hij zou een keizer tot boete brengen, een jonge leraar uit Afrika dopen die we kennen als Augustinus, en liederen schrij-

ven die bewaard zijn gebleven. Hij zou ook dingen schrijven waar je als lezer van nu van schrikt.

Het begon bij een wieg in het noorden van het rijk.

Bijen op een wieg

Ambrosius werd rond 339 of 340 geboren, waarschijnlijk in Augusta Treverorum, het huidige Trier in Duitsland. In die tijd was het de hoofdstad van de provincie Gallia Belgica. Arles en Lyon in Frankrijk hebben hem later ook als zoon van hun stad opgeëist, dus helemaal zeker is de plaats niet.

Zijn vader heette ook Ambrosius. Hij was prefect van Gallië, de hoogste bestuurder van een gebied dat Frankrijk, Spanje en Brittannië omvatte. Of hij die functie zelf had of een hoge post in dat bestuur, daarover verschillen historici van mening. Het gezin was christelijk. Er was een oudere zus, Marcellina, en een broer, Satyrus. Na de dood van de vader verhuisde de moeder met de kinderen naar Rome.

De wereld van deze kinderen was een andere dan die van de martelaren uit deel 1. Sinds keizer Constantijn, in het begin van de vierde eeuw, waren christenen niet meer vervolgd. Keizers bouwden kerken. Wie in het bestuur carrière wilde maken, kon dat als christen doen. Maar de kerk was diep verdeeld. Een grote groep volgde de leer van Arius, een priester uit Alexandrië die leerde dat de Zoon minder was dan de Vader. Het concilie van Nicea had dat in 325 afgewezen. Maar de strijd ging door, en ook in Milaan was de bisschop een ariaan.

Er is een bekend verhaal over de kleine Ambrosius. Hij lag als baby te slapen in zijn wieg, toen een zwerm bijen zich op zijn mond zette. Zijn vader zou gezegd hebben dat dit kind, als het bleef leven, iets groots zou worden. Het verhaal komt van Paulinus, zijn latere se-

cretaris, die het leven van Ambrosius pas rond 422 opschreef, een kwart eeuw na diens dood. Het is een verhaal uit een heiligenleven. Of het echt zo gebeurde, weet niemand.

Een gouverneur in Milaan

Vaster grond hebben we bij zijn opleiding. In Rome leerde Ambrosius Grieks en las hij de Griekse literatuur. Daarna studeerde hij rechten. Hij werd advocaat aan het hof van Anicius Probus, een machtige prefect. Probus zorgde ervoor dat hij rond 372 gouverneur werd van Ligurië en Emilia, een groot gebied in Noord-Italië. Zijn zetel was Milaan.

In Milaan woonden in die jaren vaak keizers, met hun hof. Wie daar gouverneur was, stond dicht bij de macht.

Volgens Paulinus gaf Probus de jonge gouverneur een raad mee bij zijn vertrek. Hij moest zijn werk doen als een bisschop, en niet als een rechter. Achteraf leek dat een voorspelling, en zo vertelt Paulinus het ook.

Een kinderstem in de kerk

In 374 stierf de bisschop van Milaan, Auxentius. Hij was ariaans geweest. Nu moest er een opvolger komen, en beide partijen wilden hun eigen man. Er dreigde een rel. Ambrosius ging als gouverneur naar de kerk om de orde te bewaren. Hij sprak de menigte toe.

Wat er toen gebeurde, kennen we vooral uit Paulinus. Midden in zijn toespraak klonk de stem van een kind: “Ambrosius bisschop!” De hele menigte nam het over. Ambrosius was nog niet eens gedoopt. Hij was catechumeen, iemand die zich op de doop voorbereidde, maar dat moment nog had uitgesteld.

Paulinus beschrijft uitgebreid hoe hij zich probeerde los te maken. Hij vluchtte zelfs de stad uit. Het hielp niets. De keizer, Valentinia-

nus I, bevestigde de keuze. Ambrosius gaf zich gewonnen. Hij wilde wel gedoopt worden door een priester die bij Nicea hoorde. Acht dagen na zijn doop werd hij tot bisschop gewijd, op 7 december 374.

Het verhaal van de kinderstem staat alleen bij Paulinus. Ambrosius zelf schreef er nooit over. Wel schreef hij jaren later, in een boek voor zijn priesters, hoe hij van de rechterstoel en uit zijn ambtskleding werd weggehaald om priester te worden. "Zo begon ik te onderwijzen voordat ik zelf had geleerd", schreef hij (vrij vertaald). Hij moest dus leren en lesgeven tegelijk.

Ik vind dat een eerlijke zin. Een bisschop die toegeeft dat hij achterliep. Ken jij dat gevoel, dat je ergens in wordt gezet waar je je niet klaar voor voelt?

De bisschop die in stilte las

Hij verkocht zijn landgoederen en zijn goud en zilver, en gaf de opbrengst aan de armen. Een deel hield hij apart voor zijn zus Marcellina, die als godgewijde maagd leefde. Zijn broer Satyrus gaf zijn eigen loopbaan op en ging voor de zaken van Ambrosius zorgen. Toen Satyrus stierf, hield Ambrosius een lijkrede voor hem, die bewaard is gebleven.

Hij leefde sober, vastte, bad een groot deel van de nacht en las. Hij las de Bijbel en de Griekse kerkvaders, die hij in hun eigen taal kon lezen. Zo bracht hij veel van hun denken naar de Latijnse kerk. Hij preekte vaak en gaf veel tijd aan de catechumenen.

Augustinus, die in 384 in Milaan kwam wonen, zag hem van dichtbij. In het hoofdstuk over Augustinus in deel 1 lees je hoe hij Ambrosius aantrof: lezend, met zijn ogen over de bladzijden en zijn mond gesloten. Wie bij hem binnenkwam, durfde hem vaak niet te storen. Zoveel mensen kwamen met hun zorgen bij de bisschop, dat er weinig tijd voor een jonge zoeker overbleef.

Een altaar in de senaat

Ambrosius werd bisschop in een woelige tijd voor het rijk. In 383 werd de jonge keizer Gratianus vermoord door een generaal die zichzelf tot keizer had uitgeroepen, Maximus. In het Westen bleef Valentinianus II over, een jongen nog, met zijn moeder Justina naast zich. Ambrosius reisde als gezant naar Maximus om te onderhandelen. In het Oosten regeerde Theodosius, een sterke keizer die Niceatrouw was.

Ondertussen stond in Rome een vraag op tafel die heel symbolisch was. In het senaatsgebouw had een altaar gestaan voor Victoria, de godin van de overwinning. Gratianus had in 382 de staatssteun voor de oude heidense godsdiensten stopgezet, en het altaar was verdwenen. Na zijn dood vroeg de prefect Symmachus, een vooraanstaande heiden, aan Valentinianus II om het altaar terug te zetten en de offers weer te betalen.

Ambrosius schreef de jonge keizer twee brieven. Een christelijke keizer, betoogde hij, kon zoiets niet besluiten zonder heiligschennis. Het verzoek werd afgewezen. Je kunt dit lezen als een strijd om godsdienstvrijheid, en dan sta je misschien eerder aan de kant van Symmachus. Je kunt het ook lezen als de vraag of de staat heidense offers moest betalen. Voor Ambrosius was het antwoord helder: nee.

"De paleizen zijn van de keizer"

Het grootste conflict kwam van dichtbij. Keizerin Justina was ariaans, net als een groot deel van het hof in Milaan. Ze wilde een kerk in de stad voor de ariaanse eredienst. In de lente van 385 of 386 (de bronnen verschillen) liet het hof weten dat Ambrosius een basiliek moest afstaan. Eerst ging het om de nieuwe, grote basiliek binnen de

muren. Later, als tussenoplossing, om de Portiaanse basiliek buiten de muren.

Ambrosius weigerde. Wat er in die Goede Week gebeurde, beschreef hij zelf in een lange brief aan zijn zus Marcellina. De kooplieden van de stad kregen een boete van tweehonderd pond goud, te betalen binnen drie dagen. Graven en tribunen, hoge officieren, kwamen bij hem aandringen. Voor de dageraad omsingelden soldaten de kerk. Ambrosius bleef in de oude basiliek en de mensen bleven bij hem.

Hij schreef dat hij zijn bezit en zelfs zijn lichaam zou geven als de keizer dat vroeg. Wat van God was, gaf hij niet. Hij citeerde de woorden van Jezus: *Geef dan aan de keizer wat van de keizer is, en aan God wat van God is.* (Mattheüs 22:21) En hij vatte het samen in één zin: "De paleizen zijn van de keizer, de kerken van de bisschop" (vrij vertaald).

Daarna gebeurde er iets opvallends. Soldaten die rond de kerk stonden, kwamen naar binnen en baden met de gelovigen mee. In de dienst werd uit het boek Job gelezen, en Ambrosius vergeleek zijn gemeente met de beproefde Job. De volgende dag werd Jona gelezen. Op de dag dat de Heer werd overgeleverd, zo schreef hij, kwam het bericht dat de keizer de soldaten terugtrok en de boetes kwijtschold.

Een bisschop die zijn eigen overwinning beschrijft, kijkt natuurlijk door zijn eigen ogen. Maar de kern van zijn verhaal bevestigt Augustinus, die toen in de stad woonde.

Zingen tegen de angst

In 386 laaide het conflict weer op. Het hof had nu een eigen ariaanse bisschop, die zich ook Auxentius noemde. Ambrosius en zijn

gemeente sloten zich opnieuw op in de kerk. Dit is de belegering waarmee dit hoofdstuk begon, de nachten waarin Monica waakte.

Om de lange uren door te komen, liet Ambrosius zingen. Zijn latere biograaf Paulinus schrijft dat beurtzang, hymnen en nachtwaken toen in de kerk van Milaan begonnen, en zich van daar over het hele Westen verspreidden. Augustinus zegt in feite hetzelfde. Ambrosius schreef zelf de teksten. Vier hymnen worden hem door Augustinus toegeschreven, en daarover zijn geleerden het eens. Een ervan is *Aeterne rerum conditor*, "Eeuwige Schepper van alle dingen", een lied voor het aanbreken van de dag. Een andere is *Deus creator omnium*, "God, Schepper van alles".

Wat ze met Augustinus deden, weten we. Na zijn doop, schrijft hij, huilde hij bij de hymnen en gezangen van de kerk. En toen zijn moeder een jaar later stierf, lag hij alleen op bed en kwamen de verzen van *Deus creator omnium* in zijn gedachten. Hij sliep in, en toen hij wakker werd, was zijn verdriet een stuk minder.

De melodieën die we nu Ambrosiaans noemen, zijn niet aantoonbaar van hem. Het beroemde *Te Deum*, dat vaak aan hem werd toegeschreven, is ook niet van zijn hand. Maar dat een hele gemeente samen zingt, in een vaste beurt van groep tegen groep, is mede door hem in de Latijnse kerk gewoon geworden.

Twee graven onder het koorhek

In diezelfde maanden gebeurde er nog iets, dat Ambrosius weer zelf aan zijn zus beschreef. Hij wilde een nieuwe kerk inwijden, en de mensen vroegen of dat kon met relieken van martelaren, zoals in Rome. Ambrosius beloofde het, als hij ze vond. Toen kwam er, zo schreef hij, een soort profetische gloed in zijn hart.

Hij liet graven voor het koorhek in de kerk van de martelaren Felix en Nabor. Zijn geestelijken waren er bang voor. Ze vonden twee

mannen van ongewone lengte, met alle botten intact en veel bloed. Volgens Ambrosius waren het de martelaren Gervasius en Protasius. De lichamen werden een nacht bewaard in de basiliek van Fausta en de volgende dag overgebracht naar de nieuwe kerk, die nu Sant'Ambrogio heet.

Bij die overbrenging, schrijft Ambrosius, kreeg een blinde man zijn zicht terug. Hij heette Severus en was slager. Hij had de doek aangeraakt die over de relieken lag. Augustinus vertelt hetzelfde, en zegt dat Ambrosius de plek in een visioen was getoond. De arianen spotten ermee. Dit zijn geen martelaren, zeiden ze, en de genezingen zijn niet echt.

Hier heb je twee ooggetuigen uit dezelfde stad, en allebei aan één kant. Van een onafhankelijk onderzoek is natuurlijk geen sprake. Ik vertel het zoals zij het vertelden. Of het een wonder was, is een vraag die jij zelf moet wegen.

In de jaren 384 tot 387 zat de jonge redenaar Augustinus geregeld onder zijn preken. In de paasnacht van 387 werd hij in Milaan gedoopt, samen met zijn vriend Alypius en zijn zoon Adeodatus. Volgens de vaste overlevering was het Ambrosius die hem doopte. Augustinus noemt in zijn *Belijdenissen* de naam van de doper niet.

Hoe dat ging, lees je in deel 1. Ambrosius kon niet weten hoe groot de invloed van deze ene man op de westerse kerk zou worden.

Een synagoge aan de Eufraat

Nu kom ik bij een deel van zijn leven waar ik niet omheen wil.

In 388 versloeg keizer Theodosius de usurpator Maximus. Daarna was hij een tijd in Milaan. In datzelfde jaar kwam er een bericht uit Callinicum, een stad aan de Eufraat, nu Raqqa in Syrië. Christenen hadden daar een synagoge in brand gestoken, aangespoord door

hun bisschop. Elders hadden monniken een kapel van een christelijke sekte afgebrand. Theodosius gaf opdracht de daders te straffen, en de bisschop moest de synagoge op eigen kosten laten herbouwen.

Ambrosius schreef hem een brief, en die brief is bewaard. Hij vond dat een bisschop niet gedwongen mocht worden een gebedshuis voor een ander geloof te bouwen. Dan moest die bisschop afvallen of martelaar worden. Hij ging nog verder. Hij schreef dat hij zelf verklaarde de synagoge in brand te hebben gestoken, of opdracht te hebben gegeven. Dat was retoriek, want hij was er niet bij. Maar hij keurde de brand nergens af. Hij noemde de synagoge "een huis van ongeloof" (vrij vertaald). Hij wees erop dat onder keizer Julianus kerken door joden waren verbrand, zonder straf. En hij schreef dat het recht moest wijken voor de godsdienst.

Toen Theodosius niet direct toegaf, preekte Ambrosius in de kerk waar de keizer zat. Na afloop zei de keizer tegen hem: "U hebt over mij gesproken" (vrij vertaald). Ambrosius ging niet naar het altaar om de eucharistie te vieren. Hij bleef staan tot de keizer beloofde het hele onderzoek te stoppen. Pas toen ging hij verder. Aan zijn zus schreef hij dat alles was gegaan zoals hij wilde.

Ik schrijf dit met een zwaar gevoel. Een joodse gemeenschap in Syrië verloor haar gebedshuis, en de man die we in dit boek als getuige van God eren, zorgde ervoor dat de bisschop het niet hoefde te herstellen en dat het onderzoek naar de daders werd stopgezet. Moderne historici schrijven dat Ambrosius hier naar huidige maatstaven een bullebak en een onverdraagzaam man lijkt. Andere onderzoekers wijzen erop dat hij elders met respect over joodse geleerden schreef, zoals Philo van Alexandrië. Beide dingen zijn waar. Wie uit welke kerk dan ook naar Ambrosius kijkt, moet ook deze brief lezen.

"Ik durf het offer niet te brengen"

Twee jaar later stond Ambrosius opnieuw tegenover Theodosius, en deze keer aan de kant van de slachtoffers.

In Thessalonica, het huidige Thessaloniki in Griekenland, was in 390 een legeraanvoerder door een woedende menigte vermoord. Zijn naam was Butheric. Volgens de kerkhistoricus Sozomenus, de enige die het vertelt, had hij een populaire wagenmenner laten oppakken. Theodosius nam wraak. Zijn soldaten richtten een bloedbad aan onder de bevolking. Hoeveel mensen er stierven, is niet zeker. De Griekse kerkhistoricus Theodoretus, die rond 450 schreef, zegt dat er zevenduizend zouden zijn omgekomen. Hij brengt het zelf als iets wat verteld werd.

Ambrosius had tevoren voor de stad gepleit, zo schreef hij later, maar hij was buitengesloten van de raad van de keizer. Na het bloedbad verliet hij Milaan. Hij was ziek, schreef hij. Vanuit de verte stuurde hij de keizer een brief, met eigen hand geschreven en alleen voor diens ogen bestemd.

Het is een opvallend tedere brief. Hij noemt de daad iets waarvan geen gelijke bekend is. Hij herinnert de keizer aan koning David, die na een zware zonde door de profeet Nathan werd aangesproken en zijn schuld beleed: *Ik heb gezondigd tegen de HEERE* (2 Samuel 12:13). Hij roept Theodosius op tot berouw, met tranen. Daarna schrijft hij de zin waar het om draait: "Ik durf het offer niet te brengen als u aanwezig wilt zijn" (vrij vertaald). Zolang de keizer geen boete deed, zou Ambrosius in zijn bijzijn de eucharistie niet vieren. Hij sluit af met zijn liefde en zijn gebed.

Theodosius gaf toe. Hij deed openlijk boete, kwam zonder zijn keizerlijk gewaad naar de kerk, en werd met Kerst weer tot de communie toegelaten. Augustinus noemt die boete kort in zijn grote werk

De stad van God. Volgens sommige historici duurde ze ongeveer acht maanden.

Je hebt misschien een ander beeld van deze gebeurtenis, met Ambrosius die de keizer in de deuropening van de kerk tegenhoudt en hem met harde woorden wegstuurt. Dat verhaal komt van Theodoretus, zestig jaar later. Moderne historici noemen die scène een stichtelijk verzinsel. In de brief van Ambrosius zelf staat geen deur en geen openbare vernedering. Er staat een bisschop die zijn keizer in een privébrief op zijn geweten aanspreekt, en hem een weg terug wijst.

Armen gespreid als een kruis

Toen Theodosius stierf, hield Ambrosius de lijkrede. In 397 werd hij zelf ziek.

Over zijn laatste dagen schreef Paulinus, die erbij was. Op de middag voor zijn dood, rond vijf uur, lag Ambrosius op bed te bidden met zijn armen gespreid in de vorm van een kruis. Paulinus en de anderen zagen zijn lippen bewegen, maar hoorden zijn stem niet. Honoratus, de bisschop van Vercelli, sliep boven in het huis. Volgens Paulinus werd hij door een stem gewekt die hem zei op te staan, want Ambrosius ging sterven. Hij kwam naar beneden en gaf hem de eucharistie. Kort daarna stierf Ambrosius.

Dat was in de nacht van 3 op 4 april 397, de nacht van Goede Vrijdag op Stille Zaterdag. Hij was ongeveer zevenenvijftig jaar oud. Op paasmorgen werd hij begraven in de kerk die hij had gebouwd, naast Gervasius en Protasius. Zijn lichaam ligt er nog steeds, in de Sant'Ambrogio in Milaan.

Augustinus vertelt over een zin die Ambrosius in zijn laatste dagen zou hebben gezegd. Hij was niet bang om te sterven, "want wij hebben een goede Heer" (vrij vertaald).

In de rooms-katholieke kerk geldt hij als een van de vier grote kerkleraren van het Westen, naast Hiëronymus, Augustinus en Gregorius.

De haan in de nacht

In *Aeterne rerum conditor* zingt Ambrosius over de haan die kraait in het donker. Bij dat geluid keert de hoop terug en krijgt de zeeman nieuwe kracht. Ook Petrus komt erin voor, die bij het kraaien van de haan zijn verloochening besefte. Het is een lied voor mensen die de nacht door moeten.

Ik denk aan die kerk in Milaan, met het hof tegenover zich en een moeder uit Afrika binnen. Ze wisten niet hoe het zou aflopen. Ze zongen. Ergens tussen hen stond een bisschop die twaalf jaar eerder nog niet gedoopt was, en die later dingen zou schrijven waar wij van schrikken. Hij leerde zijn gemeente samen zingen, en dat zingen ging verder, over de muren van de kerk heen.

Als in de vroege ochtend ergens een kerk vol mensen beurtelings een psalm zingt, klinkt die nacht in Milaan nog altijd een beetje mee.

Wat vaststaat en wat verteld wordt

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): geboorte rond 339 of 340, waarschijnlijk in Trier; vader hoog bestuurder in Gallië; zus Marcellina en broer Satyrus; studie in Rome en gouverneurschap van Ligurië en Emilia rond 372; keuze tot bisschop in 374 na de dood van de ariaanse bisschop Auxentius, als ongedoopte catechumeen; wijding op 7 december 374; de strijd om de basilieken met keizerin Justina (385 en 386) en het waken van de gemeente in de kerk, met Monica erbij; de invoering van hymnen en beurtzang in Milaan; vier hymnen die door Augustinus aan hem worden toegeschreven; het afwijzen van het herstel van het Altaar van Victoria;

de doop van Augustinus in de paasnacht van 387 in Milaan; zijn brieven over Callinicum (388) en zijn optreden tegenover Theodosius; het bloedbad in Thessalonica (algemeen gedateerd 390), zijn brief aan Theodosius en de openbare boete van de keizer; zijn dood op 4 april 397 in Milaan en zijn graf in Sant'Ambrogio.

Alleen uit eigen getuigenis of latere overlevering: de bijen op zijn wieg en de raad van Probus (Paulinus, rond 422); de kinderstem bij zijn verkiezing en zijn pogingen om te vluchten (Paulinus); de details van de Goede Week van 385 of 386 (zijn eigen brief aan Marcellina); de vondst van Gervasius en Protasius en de genezing van de blinde Severus (Ambrosius zelf en Augustinus, beiden betrokken); zijn uitspraak op het sterfbed en de stem die Honoratus wekte (Paulinus en Augustinus); dat Ambrosius Augustinus persoonlijk doopte (vaste overlevering; Augustinus noemt de doper in de *Belijdenissen* niet).

Onbevestigd: het aantal doden in Thessalonica (zevenduizend bij Theodoretus, als gerucht); de scène bij de kerkdeur (alleen Theodoretus, rond 450; door moderne historici als verzinsel gezien); de precieze duur van de boete; het exacte jaar van de eerste basiliekcrisis (385 of 386).

Duiding: of de genezingen bij de relieken een wonder van God waren, is een geloofsvraag. Over Callinicum oordelen historici hard; sommigen wijzen op een gemengd beeld, omdat hij elders met respect over joodse geleerden schreef. Zijn brief over de synagoge blijft wat hij is.

Bronnen bij dit hoofdstuk

1. Catholic Encyclopedia, "St. Ambrose" (New Advent)
2. Ambrosius, Brief 20 aan zijn zus (New Advent)

3. Ambrosius, Brief 22 over Gervasius en Protasius (New Advent)
4. Ambrosius, Brief 17 aan Valentinianus II (New Advent)
5. Ambrosius, Brief 40 aan Theodosius over Callinicum (New Advent)
6. Ambrosius, Brief 41 aan zijn zus (New Advent)
7. Ambrosius, Brief 51 aan Theodosius (New Advent)
8. Ambrosius, De officiis, boek 1 (New Advent)
9. Augustinus, Belijdenissen, boek 9 (New Advent)
10. Theodoretus, Kerkgeschiedenis, boek 5 (New Advent)
11. Philip Schaff, History of the Christian Church III, "Ambrose" (CCEL)
12. Nicene and Post-Nicene Fathers II/10, Prolegomena: Life of St. Ambrose (CCEL)
13. Benedictus XVI, algemene audiëntie over Ambrosius, 24 oktober 2007 (Vaticaan)
14. Patrick Boucheron, "La Vita Ambrosii ou le mentir vrai", Collège de France 2016
15. A. J. Christie, inleiding "Life of St. Ambrose" bij On Holy Virginity, 1843 (Internet Archive)
16. Encyclopaedia Britannica, "Saint Ambrose"
17. Wikipedia, "Ambrose"
18. Wikipedia, "Massacre of Thessalonica"
19. Wikipedia, "Paulinus the Deacon"
20. Wikipedia, "Aeterne rerum conditor"

Hiëronymus: de Ciceroniaan met de scherpe pen

In het jaar 403 schreef Augustinus, bisschop van Hippo in Noord-Afrika, een brief over een kerkdienst die uit de hand was gelopen. Het gebeurde in Oea, het huidige Tripoli in Libië. Een bisschop daar had in de dienst voorgelezen uit een nieuwe Latijnse vertaling van het boek Jona. Bij één woord ging het mis. Jona zat onder een plant die God liet opschieten, en de gemeente kende die plant al jaren als een kalebas. In de nieuwe vertaling stond iets anders. Er ontstond tumult, vooral onder de Grieken in de kerk. Ze riepen dat de tekst vervalst was.

De bisschop vroeg de joden van de stad wat er in het Hebreeuws stond. Ze gaven de mensen gelijk, zo schreef Augustinus. De bisschop moest de oude lezing terugzetten, anders was hij zijn gemeente kwijtgeraakt.

De man achter die nieuwe vertaling woonde ver weg, in een klooster in Bethlehem. Hij heette Hiëronymus. Hij had de Hebreeuwse tekst van het Oude Testament zelf in het Latijn overgezet, en daarmee veel mensen tegen zich in het harnas gejaagd. Hij antwoordde

Augustinus een jaar later met een lange brief, en die was niet vriendelijk.

Hiëronymus werd een van de grootste Bijbelgeleerden van de vroege kerk. Zijn vertaling werd eeuwenlang de Bijbel van West-Europa. Hij was ook een man met een vlijmscherpe pen, die vrienden verloor en vijanden maakte. Beide kanten horen bij zijn verhaal.

Het begon met een jongen die verliefd was op mooie zinnen.

Een stadje dat de Goten verwoestten

Over zijn afkomst schreef Hiëronymus zelf één zin, in een boek over christelijke schrijvers dat hij rond 392 voltooide. Hij was de zoon van Eusebius, geboren in de stad Stridon, die door de Goten was verwoest en ooit op de grens van Dalmatië en Pannonië lag. Meer weten we er nauwelijks van. Niemand weet waar Stridon precies lag. Onderzoekers zoeken het in het noorden van Kroatië, in de buurt van Ljubljana in Slovenië of in het westen van Bosnië.

Ook zijn geboortejaar is onzeker. Prosper van Aquitanië, een kroniekschrijver uit de vijfde eeuw, noemt 331. Latere geleerden komen uit op een jaar tussen 340 en 347. Veel moderne biografen houden het op ongeveer 347.

Het Romeinse rijk was in die jaren pas kort christelijk. Keizer Constantijn had de vervolgingen een generatie eerder beëindigd. Kerken werden gebouwd, bisschoppen kregen macht, en wie carrière wilde maken, moest goed kunnen spreken en schrijven. De ouders van Hiëronymus waren christenen met genoeg geld om hun zoon te laten studeren. Rond 360 stuurden ze hem naar Rome.

Zondag in de catacomben

In Rome kwam Hiëronymus in de klas van Aelius Donatus, de beroemdste taalleraar van zijn tijd. Hij leerde er Latijn op het hoogste niveau, de redevoeringen van Cicero, de gedichten van Vergilius. Hij ging ook naar de rechtbanken om te horen hoe advocaten spraken.

Hij gaf later zelf toe dat hij in die jaren niet zuiver leefde. Er was ook iets anders. Op zondag ging hij met andere jonge christenen naar de graven van de martelaren in de catacomben, de ondergrondse begraafplaatsen buiten de stad. In Rome liet hij zich dopen. Volgens een oude negentiende-eeuwse inleiding op zijn werk gebeurde dat waarschijnlijk in 366, mogelijk door paus Liberius, maar zeker is dat niet.

Na Rome trok hij met zijn vriend Bonosus naar Trier, in het huidige Duitsland. Daar schreef hij boeken van de theoloog Hilarius over. Rond 370 woonde hij in Aquileia, in het noordoosten van Italië. Hij hoorde er bij een kring van jonge mannen die samen een leven van gebed en studie zochten. Een van hen was Rufinus, die zijn beste vriend werd.

"Je bent een Ciceroniaan"

In 373 brak die kring uiteen. Hiëronymus vertrok met een paar vrienden naar het Oosten. In Antiochië, in het zuiden van het huidige Turkije, stierf een van zijn reisgenoten. Hijzelf werd ernstig ziek.

Wat er toen gebeurde, kennen we alleen uit zijn eigen pen. Tien jaar later, in 384, schreef hij er in Rome over in een lange brief aan de jonge Eustochium. Hij vertelde dat hij huis, familie en lekker eten had opgegeven om God te dienen. Zijn boeken kon hij niet missen.

Na nachten van gebed en tranen pakte hij weer Cicero of de toneelstukken van Plautus.

Midden in de Veertigdagentijd, de vastentijd voor Pasen, kreeg hij hoge koorts. Zijn lichaam werd koud, zo schreef hij, en er werd al aan zijn begrafenis gedacht. Toen werd hij in de geest voor een rechterstoel gebracht. Er werd gevraagd wie hij was. Hij antwoordde dat hij christen was. De Rechter zei: "Je liegt, je bent een Ciceroniaan en geen christen" (vrij vertaald). Daarop volgden woorden van Jezus zelf: *want waar uw schat is, daar zal ook uw hart zijn* (Mattheüs 6:21).

Hij werd gegeseld en smeekte om genade. Hij zwoer dat hij nooit meer wereldse boeken zou bezitten of lezen. Toen hij wakker werd, waren zijn ogen nat. Zijn schouders waren blauw, schreef hij. Vanaf dat moment las hij de boeken van God met meer ijver dan hij ooit aan andere boeken had besteed.

Was dit een droom, een visioen, een koortsbeeld? Hiëronymus zelf noemde het later een droom. Niemand anders was erbij. Het werd een van de bekendste roepingsverhalen uit de vroege kerk, omdat het zo eerlijk is over wat hem werkelijk bezighield. Hij hield van taal meer dan van God, en dat werd hem gezegd.

Ik vraag me bij dit verhaal altijd af wat mijn Cicero is. Wat is jouw schat, het ding dat je met meer liefde opslaat dan de Bijbel?

Schorpioenen en dansende meisjes

Na zijn herstel trok hij de woestijn van Chalcis in, ten oosten van Antiochië in Syrië. Daar woonden kluizenaars, christenen die alleen leefden om te bidden en te vasten. Hij bleef er ongeveer vier of vijf jaar.

Ook die tijd beschreef hij later zelf, en hij maakte er geen heldenverhaal van. In dezelfde brief aan Eustochium vertelde hij dat hij

daar alleen schorpioenen en wilde dieren als gezelschap had, en dat hij zich in gedachten intussen tussen dansende meisjes bevond. De woestijn haalde zijn verlangens niet weg.

Hij zocht een tegengif. In een brief uit 411 aan Rusticus, een jonge monnik uit Toulouse, schreef hij hoe hij een broeder die vroeger joods was geweest, vroeg om hem Hebreeuws te leren. Hij moest opnieuw het alfabet leren, met klanken die hard en keelachtig waren. Het was zwaar werk. Het hielp hem, schreef hij, om zijn onrustige gedachten te temmen.

Zo kwam Hiëronymus, half per ongeluk, bij de taal van het Oude Testament uit.

In 379 keerde hij terug naar Antiochië. De kerk daar was verdeeld. Er waren meerdere mannen die zich bisschop noemden, en Hiëronymus koos de kant van Paulinus. Die wijdde hem tot priester. Hiëronymus stelde wel een voorwaarde: hij wilde geen gewone priestertaken doen, en bleef monnik en geleerde.

Daarna ging hij naar Constantinopel, het huidige Istanbul in Turkije, de nieuwe hoofdstad van het rijk. Daar leerde hij Gregorius van Nazianze kennen, een van de grote Griekse theologen. Hij vertaalde in die jaren de wereldkroniek van de kerkhistoricus Eusebius uit het Grieks in het Latijn.

"Damasus sprak geen woorden dan de mijne"

In 382 reisde hij mee naar Rome, naar een kerkvergadering van paus Damasus. Hij bleef er drie jaar en werd een vertrouweling van de paus.

Vaak wordt gezegd dat hij de secretaris van Damasus was. Hiëronymus schreef in 409 zelf dat hij Damasus had geholpen met zijn kerkelijke briefwisseling. Een officiële titel is daarvoor niet overge-

leverd, en de negentiende-eeuwse uitgevers van zijn werk vonden er geen grond voor. Wel staat vast dat Damasus hem Bijbelvragen voorlegde en hem een opdracht gaf. De Latijnse evangeliën die in omloop waren, liepen sterk uiteen. Hiëronymus moest ze vergelijken met de beste Griekse handschriften en een betrouwbare tekst maken. Rond 384 was hij daarmee klaar.

Het was ook de tijd van zijn grootste invloed. Toen hij Rome had moeten verlaten, schreef hij aan een vriendin dat Damasus "geen woorden sprak dan de mijne" (vrij vertaald). Velen vonden hem toen geschikt om bisschop te worden, schreef hij er in dezelfde brief bij. Zo zag hij het zelf. Het laat ook zien hoe groot hij zichzelf toen zag.

Marcella vroeg door

In Rome vroeg een groep vrouwen uit de hoogste kringen hem om Bijbelonderwijs. Marcella was een weduwe die met een vriendin een teruggetrokken leven van gebed leidde. Ze liet hem niet zomaar praten. Ze vroeg door, verzette zich tegen zijn uitleg en wilde de sterkste tegenwerpingen horen, zo herinnerde hij zich na haar dood. Paula, eveneens weduwe, kwam met haar dochters Blaesilla en Eustochium.

Hiëronymus nam zijn leerlingen serieus. Hij was ook streng. Hij zette zijn ideaal van vasten, maagdelijkheid en armoede zo hoog dat het gewone christendom erbij afstak, en in zijn brieven spotte hij met geestelijken die volgens hem werelds leefden. Dat maakte vijanden.

Toen ging Blaesilla dood. Ze was jong, pas weduwe geworden en had een streng ascetisch leven gekozen. Volgens latere geschiedschrijvers verzwakte ze en stierf ze binnen enkele maanden. Op haar begrafenis kwam de woede los. Hiëronymus vertelde zelf in een

brief aan Paula wat er in de menigte werd gefluisterd over de monniken: "Waarom stenigen we hen niet, of gooien we hen niet in de Tiber?" (vrij vertaald).

Het is moeilijk om dit verhaal te lezen zonder aan de moeder te denken. Hiëronymus schreef haar dat ze niet te lang moest rouwen. In Rome namen velen hem dat kwalijk.

Aan boord in Ostia

In december 384 stierf Damasus. Hiëronymus verloor zijn beschermer. Er werd een onderzoek gestart naar zijn omgang met Paula, en er werden geruchten verspreid. Hij besloot weg te gaan.

In augustus 385 stond hij in Ostia, de haven van Rome, op het punt aan boord te gaan. Daar schreef hij een brief aan Asella, een van de vrouwen uit de kring. Hij had Paula en Eustochium de Bijbel geleerd, schreef hij, en nu werd hij een bedrieger genoemd. Iemand die tegen hem had gelogen, had zijn beschuldiging ingetrokken. Mensen geloofden de leugen liever.

Wat er waar was van de beschuldigingen, kunnen we niet meer nagaan. Er is geen enkele bron die laat zien dat er iets onzedelijks gebeurde. Wel blijkt uit zijn eigen brief hoe diep hij gekwetst was, en hoe weinig hij zich afvroeg of zijn eigen scherpte iets met de vijandschap te maken had.

Paula vertrok kort na hem. Ook dat moment beschreef hij later zelf. Haar jonge zoon Toxotius stak op de kade zijn handen naar haar uit. Haar dochter Rufina smeekte haar te wachten tot ze getrouwd was. Paula hield zich groot en ging. Een moeder die haar kinderen achterlaat: hij prees het als liefde voor God. Een hedendaagse lezer slikt daarbij, en dat mag.

Via Cyprus en Antiochië reisden Paula, Eustochium en Hiëronymus door Palestina en Egypte, langs de heilige plaatsen en de kloosters van de woestijn. In 386 vestigden ze zich in Bethlehem, het dorp waar Jezus geboren was, in wat nu de Westelijke Jordaanoever is.

Paula betaalde alles. Drie jaar lang woonde ze in een armoedige herberg, terwijl er cellen, kloosters en een gastenverblijf voor pelgrims werden gebouwd. Er kwam een klooster voor mannen, dat Hiëronymus leidde, en een klooster voor vrouwen in drie groepen, onder leiding van Paula. Ze werkten gescheiden en kwamen samen om de Psalmen te zingen en te bidden.

Hier, in een dorp aan de rand van het rijk, deed Hiëronymus het werk waarvoor hij bekend werd.

Bij nacht, zoals Nikodemus

Eerst vertaalde hij nog vanuit de Griekse vertaling van het Oude Testament, de Septuagint. Die vertaling was eeuwen eerder door joden in Alexandrië gemaakt, en de meeste christenen beschouwden haar als door God ingegeven. De apostelen hadden haar ook gebruikt.

Rond 390 koos Hiëronymus een andere weg. Hij wilde terug naar de bron, naar de Hebreeuwse tekst zelf. Hij noemde dat de hebraica veritas, de Hebreeuwse waarheid. Om die tekst goed te leren lezen, nam hij in Bethlehem les bij een joodse geleerde, Baraninas. In een brief uit 400 vertelde hij hoeveel moeite en geld dat kostte. De lessen waren 's nachts, omdat Baraninas bang was voor zijn eigen volksgenoten. Hiëronymus vergeleek hem met Nikodemus, die ook in het donker naar Jezus kwam.

Tussen ongeveer 390 en 405 vertaalde hij zo bijna het hele Oude Testament uit het Hebreeuws. Na zijn dood groeide zijn werk uit tot de Latijnse Bijbel van het Westen. De naam Vulgaat, de gewone Bijbel, kreeg zijn vertaling pas veel later, vanaf de dertiende eeuw. Ook is

niet alles in die Bijbel van zijn hand: de rest van het Nieuwe Testament, van Handelingen tot Openbaring, werd waarschijnlijk door een ander herzien. In 1546 verklaarde het Concilie van Trente zijn vertaling tot de officiële tekst voor de rooms-katholieke kerk.

Hij liet ook een uitspraak na die nu in de Catechismus van de Katholieke Kerk staat, en die evangelische christenen evengoed zouden kunnen ondertekenen. Hij schreef haar in de inleiding van zijn commentaar op Jesaja. "Wie de Bijbel niet kent, kent Christus niet" (vrij vertaald).

De kalebas van Jona

De nieuwe vertaling maakte niet iedereen blij. Augustinus, de jonge bisschop van Hippo in het huidige Algerije, vroeg in zijn brieven of Hiëronymus niet beter vanuit het Grieks kon vertalen. Kerken zouden in verwarring raken als hun Latijnse Bijbel ging verschillen van de Griekse die iedereen kende. Het voorval in Oea was voor hem het bewijs.

Hiëronymus antwoordde in 404. Hij legde uit dat het Hebreeuwse woord een struik aanduidde die in het Latijn geen naam had. Hij had gekozen voor klimop, net als een oudere Griekse vertaler. En als de joden in Oea iets anders hadden gezegd, wisten ze volgens hem niet beter of wilden ze niet eerlijk zijn. Hij noemde zichzelf in die brief een oude man, een soldaat die al lang met pensioen was, en Augustinus een jonge man. Uit elke regel spreekt dat hij zich niet door een jongere liet terechtwijzen.

Ze bleven het oneens over de Septuagint. Ze bleven ook schrijven.

Twee vrienden en een dode theoloog

Pijnlijker was de breuk met Rufinus. De twee vrienden uit Aquileia waren allebei naar het Heilige Land gegaan. Rufinus leidde een

klooster op de Olijfberg bij Jeruzalem, betaald door een andere rijke Romeinse vrouw, Melania. Zo woonden de oude vrienden weer dicht bij elkaar.

De ruzie ging over Origenes, een Griekse theoloog uit Alexandrië die anderhalve eeuw eerder had geleefd. Hij had de Bijbel grondig uitgelegd, maar sommige van zijn ideeën werden later verworpen. Hiëronymus had Origenes vertaald en bewonderd. Toen in 394 bisschop Epifanius van Salamis Origenes openlijk aanviel, koos Hiëronymus de kant van Epifanius. Rufinus bleef Origenes verdedigen.

In 397 verzoenden ze zich. Het duurde niet lang. Rufinus vertaalde in Rome een hoofdwerk van Origenes en schreef in zijn voorwoord dat Hiëronymus een bewonderaar van Origenes was. Hiëronymus voelde zich verraden. In een brief uit 400 schreef hij: "Ik heb Origenes gelezen, als dat een misdaad is, beken ik schuld" (vrij vertaald). Een aanhanger van zijn dwalingen was hij nooit geweest, voegde hij eraan toe.

Daarna schreven de twee vrienden boeken tegen elkaar. Rufinus wreef hem zelfs de droom van vroeger in: Hiëronymus citeerde nog steeds Vergilius en Cicero, dus hij had zijn eed gebroken. Hiëronymus antwoordde in 401 of 402 dat zijn belofte voor de toekomst gold en zijn geheugen niet kon uitwissen. Wat hij als jongen geleerd had, zat er gewoon in.

Augustinus las het met verdriet. In 404 schreef hij Hiëronymus dat niets hem zo had doen beven als de breuk tussen twee mannen die eens zulke goede vrienden waren geweest. Hij zou zich graag aan hun voeten werpen, schreef hij, om hen te smeken op te houden. Het hielp niet. Rufinus stierf in 411 op Sicilië. Een verzoening is niet overgeleverd.

Ik wil hierover niet oordelen alsof ik het beter zou doen. Wie zelf ooit een vriendschap heeft zien stuklopen op gelijk willen krijgen,

weet hoe dat gaat. Het staat wel in de bronnen, van beide kanten, en daarom hoort het hier.

"De Stad die de hele wereld had ingenomen"

Paula stierf in 404 in Bethlehem. Ze had haar fortuin aan de kloosters en aan de armen gegeven. Volgens Hiëronymus liet ze haar dochter Eustochium zoveel schulden na dat die ze nooit zelf zou kunnen afbetalen. Hij schreef een lange gedenkbrief over haar leven, die we nog hebben.

In 410 gebeurde wat niemand voor mogelijk had gehouden. De Gotische koning Alarik nam Rome in en liet de stad plunderen. Soldaten drongen het huis van Marcella binnen en eisten goud. Ze liet hun haar eenvoudige kleren zien, maar ze geloofden haar niet en sloegen haar. Een paar dagen later stierf ze. Hiëronymus schreef in 412: "De Stad die de hele wereld had ingenomen, werd zelf ingenomen" (vrij vertaald). Vluchtelingen uit het Westen kwamen naar Bethlehem. Hij werkte intussen verder aan zijn commentaren op de profeten.

Ook Bethlehem bleef niet veilig. Hiëronymus schreef in zijn laatste jaren tegen de leer van Pelagius, een monnik die leerde dat een mens uit eigen kracht het goede kan kiezen. In 416 of 417 werden de kloosters in Bethlehem aangevallen, geplunderd en deels in brand gestoken. Paus Innocentius schreef dat hij wist wat er vernietigd was en door wie. In de kring rond Hiëronymus werden aanhangers van Pelagius als daders gezien. Wie het precies waren, staat in de bewaarde brief niet.

Eustochium stierf in 418 of 419. Hiëronymus was oud en zag slecht. Zijn commentaar op Jeremia bleef onvoltooid.

Een leeuw die er nooit was

Hiëronymus stierf in 420 in Bethlehem. De kerk herdenkt hem op 30 september. Hij werd begraven bij Paula en Eustochium, vlak bij de grot waar volgens de traditie Jezus geboren werd. Later werd verteld dat zijn gebeente naar de kerk Santa Maria Maggiore in Rome was overgebracht. Dat berust op overlevering, niet op een bron uit zijn tijd.

Op bijna elk schilderij ligt naast hem een leeuw. Dat verhaal komt niet uit zijn eigen tijd. Het staat in volle vorm in de Legenda Aurea, een verzameling heiligenlevens die Jacobus de Voragine rond 1275 samenstelde, achthonderd jaar na zijn dood. Een leeuw met een doorn in zijn poot kwam het klooster binnen, Hiëronymus genas hem, en de leeuw bleef. Vrijwel hetzelfde verhaal werd verteld over Gerasimus, een monnik aan de Jordaan uit de vijfde eeuw. In het latere Latijn heette Hiëronymus Geronimus, en mogelijk zijn de twee namen door elkaar gehaald. Hiëronymus zelf schreef nooit over een leeuw.

De rooms-katholieke kerk eert hem als kerkleraar, de anglicaanse kerk herdenkt hem op dezelfde dag, en in de orthodoxe kerk wordt hij op 15 juni herdacht. Protestanten die het Oude Testament uit het Hebreeuws vertalen, doen wat hij in Bethlehem begon.

Wie het echte beeld zoekt, moet de leeuw wegdenken. Dan blijft er een man over die als zieke jongen beloofde de boeken van God te lezen, die in de woestijn harde Hebreeuwse klanken leerde uitspreken en bij nacht les nam. Ergens in Libië stond om één woord van hem een kerk op zijn kop. Het ging over een plant die schaduw gaf aan een profeet.

Wat vaststaat en wat verteld wordt

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): geboorte in Stridon (plaats onbekend); studie in Rome bij Donatus en doop in Rome; verblijf in Trier, Aquileia, Antiochië en de woestijn van Chalcis; priesterwijding door Paulinus in 379; verblijf in Constantinopel; werk voor paus Damasus in Rome (382 tot 385) en de herziening van de Latijnse evangeliën; vertrek uit Rome in augustus 385; vestiging in Bethlehem met Paula en Eustochium in 386; vertaling van het Oude Testament uit het Hebreeuws (ongeveer 390 tot 405); het tumult in Oea (verteld door Augustinus in 403); de briefwisseling met Augustinus; de breuk met Rufinus en hun boeken tegen elkaar (401 tot 404); dood van Paula (404); plundering van Rome (410); aanval op de kloosters in Bethlehem (416 of 417); dood in Bethlehem in 420.

Alleen uit eigen getuigenis of latere overlevering: de droom van de Ciceroniaan, de geseling en de blauwe schouders (alleen uit zijn brief aan Eustochium, 384); zijn innerlijke strijd in de woestijn; het leren van Hebreeuws van een bekeerde jood en de nachtelijke lessen van Baraninas; de uitspraak dat Damasus "geen woorden sprak dan de mijne"; het gefluister op de begrafenis van Blaesilla; het afscheid van Paula van haar kinderen op de kade; de dood van Marcella; de overbrenging van zijn gebeente naar Rome.

Onbevestigd: zijn geboortejaar (schattingen van 331 tot 347); de exacte dag van zijn dood (30 september is de gangbare datum, een oude uitgave leest 20 september); de titel "secretaris" van Damasus (hij hielp met de briefwisseling, een officiële functie is niet bewezen); wie de kloosters in 416 of 417 aanvielen; de leeuw (een legende uit de dertiende eeuw, waarschijnlijk ontleend aan het verhaal van Gerasimus).

Duiding: of de droom een boodschap van God was, een koortsbeeld of beide, kan geen historicus vaststellen. Hiëronymus zelf zag er een keerpunt in, en zijn verdere leven laat zien dat hij de Bijbel vanaf toen boven alles stelde.

Bronnen bij dit hoofdstuk

1. Hiëronymus, Brief 22 aan Eustochium (New Advent)
2. Hiëronymus, Brief 22.30, Latijnse tekst (Early Church Texts)
3. Sententiae Antiquae, "Read Cicero and go to hell" (vertaling brief 22.30)
4. Hiëronymus, Brief 45 aan Asella (New Advent)
5. Hiëronymus, Brief 123 aan Ageruchia (New Advent)
6. Hiëronymus, Brief 39 aan Paula (New Advent)
7. Hiëronymus, Brief 108 aan Eustochium over Paula (New Advent)
8. Hiëronymus, Brief 125 aan Rusticus (New Advent)
9. Hiëronymus, Brief 84 aan Pammachius en Oceanus (New Advent)
10. Hiëronymus, Brief 127 aan Principia over Marcella (New Advent)
11. Hiëronymus, Apologie tegen Rufinus, boek I (New Advent)
12. Augustinus, Brief 71 aan Hiëronymus (New Advent)
13. Hiëronymus, Brief 75 aan Augustinus (New Advent)
14. Augustinus, Brief 73 aan Hiëronymus (New Advent)
15. Paus Innocentius aan Aurelius, over de aanval op Bethlehem (Roman Letters)
16. NPNF II/6, Prolegomena bij het leven van Hiëronymus (CCEL)
17. NPNF II/6, Chronologische tabel (CCEL)
18. Catholic Encyclopedia, "St. Jerome" (New Advent)
19. Dictionary of Greek and Roman Biography, "Hieronymus" (Perseids)

20. Catechismus van de Katholieke Kerk, 133 (Vaticaan)
21. Legenda Aurea, het leven van Hiëronymus (Christian Iconography)
22. St. Jerome and the Lion (University of Rochester)
23. Wikipedia, “Jerome”
24. Wikipedia, “Stridon”
25. Wikipedia, “Vulgate”
26. Wikipedia, “Tyrannius Rufinus”
27. Wikipedia, “Paula of Rome”
28. Wikipedia, “Gerasimus of the Jordan”

Johannes Chrysostomus: de gouden mond die niet zweeg

Het was voorjaar in het jaar 387, in Antiochië. De grote stad lag stil. Kort daarvoor waren mensen in opstand gekomen tegen een nieuwe belasting. Ze hadden standbeelden van keizer Theodosius en van keizerin Placilla omvergehaald. In het Romeinse rijk was dat meer dan vandalisme. Wie het beeld van de keizer aanviel, viel de keizer zelf aan. De stad wachtte op zijn straf.

In de kerk stond een priester van rond de veertig op om te preken. Hij begon met een vraag. “Wat zal ik zeggen, of waarover zal ik spreken?” (vrij vertaald). Dit was een tijd voor tranen, zei hij, niet voor woorden. Hij beschreef wat iedereen kon zien. Het forum, het marktplein dat altijd vol was, lag bijna verlaten. Mensen bleven binnen met de deuren dicht. Zelfs midden op het forum werden burgers opgepakt en voor de rechter gesleept. Wie kon, vluchtte de stad uit, alsof hij uit een brandend huis rende. Over de stad lag een stilte vol angst.

We weten dit omdat die preek bewaard is gebleven, samen met ruim twintig andere die hij in die weken hield. Ook latere geschiedschrijvers, zoals Theodoretus rond 450, beschrijven het oproer. De pries-

ter heette Johannes. Pas anderhalve eeuw na zijn dood kreeg hij de bijnaam waaronder de hele kerk hem kent: Chrysostomus, Grieks voor gouden mond. Hij werd de beroemdste prediker van de oude kerk, en later aartsbisschop van de keizerlijke hoofdstad. Hij stierf als balling, uitgeput, langs een weg in het noorden van het huidige Turkije.

Het begon in dezelfde stad, ruim dertig jaar eerder.

Een weduwe van twintig

Antiochië, het huidige Antakya in het zuiden van Turkije, was een van de grootste steden van het Romeinse rijk. Er woonden heidenen, Joden en christenen naast elkaar. Hier werden de volgelingen van Jezus voor het eerst christenen genoemd, zoals het boek Handelingen vertelt. In de vierde eeuw was het christendom niet meer vervolgd. Keizer Constantijn had het vrijgegeven, en de meeste keizers na hem waren christen.

Wanneer Johannes precies geboren werd, weten we niet. De oude Catholic Encyclopedia noemt 347, de kerkhistoricus J.N.D. Kelly houdt het op 349, en andere geleerden noemen jaren vanaf 344. Zijn vriend en eerste biograaf Palladius, die rond 408 schreef, vertelt dat zijn vader een hoge militaire functie had in Syrië. Johannes had één oudere zus. Volgens latere bronnen heette zijn vader Secundus en zijn moeder Anthusa. In de teksten van hemzelf die ik las, noemt hij haar naam niet.

Zijn vader stierf kort na zijn geboorte. Zijn moeder hertrouwde niet. Johannes vertelt er later over in een brief aan een jonge weduwe. Zijn heidense leraar vroeg hem eens hoe oud zijn moeder was en hoe lang ze al weduwe was. Veertig, antwoordde Johannes, en twintig jaar zonder man. De leraar was verbaasd en riep tegen de mensen

om hem heen: "Wat een vrouwen hebben de christenen!" (vrij vertaald).

Die leraar was waarschijnlijk Libanius, de beroemdste redenaar van Antiochië en een overtuigd heiden. Bij hem leerde Johannes spreken, zegt de kerkhistoricus Socrates rond 440. Sozomenus, een paar jaar later, vertelt een anekdote die je met enige voorzichtigheid moet lezen. Toen Libanius op sterven lag, vroegen vrienden wie zijn opvolger moest worden. Johannes, zou hij gezegd hebben, "als de christenen hem niet van ons hadden afgenomen" (vrij vertaald). Een andere bron voor die woorden heb ik niet gevonden.

Vier jaar bij Syrus, twee jaar in een grot

Op zijn achttiende verliet Johannes de redenaarsscholen. Bisschop Meletius van Antiochië nam hem op, doopte hem en maakte hem lector, iemand die in de kerk voorleest uit de Bijbel. Het jaar van zijn doop ligt rond 368 of 372; de bronnen verschillen.

Johannes wilde meer. Hij wilde leven als monnik. In zijn boek *Over het priesterschap* beschrijft hij hoe zijn moeder hem tegenhield. Ze vertelde hem hoe zwaar het leven als weduwe was geweest. Ze vroeg hem één ding: "wacht mijn dood af" (vrij vertaald). Hij bleef, voorlopig.

In hetzelfde boek bekent hij iets wat weinig heiligen over zichzelf schrijven. Er ging een gerucht dat hij en zijn vriend Basilius bisschop zouden worden. Johannes liet zijn vriend geloven dat ze samen zouden opgaan. Zelf dook hij onder. Basilius werd gewijd, Johannes niet. Hij gaf toe dat hij zijn vriend had misleid, en hij probeerde dat in het boek ook nog te verdedigen. Wie het leest, ziet een jonge man met een groot verstand en een geweten dat het hem niet makkelijk maakte.

Later trok hij toch de bergen rond Antiochië in. Palladius vertelt dat hij vier jaar leefde bij een oude asceet, Syrus. Daarna woonde hij twee jaar alleen in een grot. Hij gunde zichzelf nauwelijks slaap. Zijn lichaam hield het niet vol. Zijn gezondheid raakte beschadigd, en hij keerde terug naar de stad.

Twaalf jaar op de kansel van Antiochië

In 381 wijdde Meletius hem tot diaken. Vijf jaar later, in 386, wijdde bisschop Flavianus hem tot priester. Twaalf jaar lang zou hij in Antiochië preken, schrijft Palladius.

Hij preekte boek na boek door de Bijbel heen, vaak over de brieven van Paulus, die hij bewonderde. Zijn preken duurden soms een half uur, soms twee uur. Ongeveer zeshonderd preken en tweehonderd brieven zijn bewaard gebleven. Hij sprak over geld, over macht en over de armen. Mensen klapten als hij preekte, en dat ergerde hem. Ze klapten uit gewoonte, klaagde hij, en voor de wagenmenners in het circus klapten ze harder.

Wat was het geheim van zijn woorden? Als ik zijn preken vandaag lees, valt me op hoe goed hij zijn luisteraars kende.

Als het Loofhuttenfeest nadert

Uit diezelfde eerste jaren als priester, de herfst van 386 en het jaar 387, komen ook acht preken die ik niet kan overslaan. In het Latijn heten ze *Adversus Judaeos*, Tegen de Joden.

De aanleiding staat in de preken zelf. De Joodse herfstfeesten kwamen eraan: het Bazuinenfeest, de vasten, het Loofhuttenfeest. Een deel van zijn eigen gemeente vierde mee. Christenen, vooral ook vrouwen, bezochten op sabbat en feestdagen de synagoge, en sommigen hielden de sabbat. Johannes noemde dat een “judaïserende

ziekte" onder een deel van zijn gemeente. Hij wilde haar uitroeien voor de feesten begonnen.

Hij deed dat met woorden die vandaag pijn doen om te lezen. Hij vergeleek de synagoge met een theater, met een bordeel, met een rovershol. "Er is geen verschil tussen het theater en de synagoge," zei hij (vrij vertaald). Het ging verder dan dat. Hij zei dat demonen er woonden en dat hij de Joden haatte.

Hoe moet je daarmee omgaan? Geleerden zijn het niet eens. De kerkhistoricus Robert Wilken leest de preken als gericht tegen christenen in zijn eigen kerk. Andere kenners van de kerkvaders wijzen erop dat Johannes een vaste vorm van scheldrede gebruikte die redenaars toen leerden, de *psogos*, en vinden het woord antisemiet daarom niet passend voor zijn tijd. Anderen vinden dat te mild. De historicus James Parkes noemde de preken in 1934 de heftigste aanklachten tegen het jodendom die hij bij een christelijk theoloog kende. De theoloog Ian Birch, die zich daarbij beroept op de patristica-kenner Wendy Mayer, leest in de preken ook vijandschap tegen Joden als mensen. Volgens hem zijn ze vooral een waarschuwing voor iedereen die preekt.

Wat vaststaat: de preken hebben een lange schaduw geworpen. Ze droegen bij aan het idee dat Joden als volk schuldig waren aan de dood van Jezus. Tijdens de Tweede Wereldoorlog citeerden en herdrukten de nazi's ze om christenen in Duitsland en Oostenrijk mee te krijgen. Na de oorlog hebben kerken dat gebruik veroordeeld.

Ik schrijf dit niet om Johannes af te rekenen. Ik schrijf het omdat het waar is, en omdat ook een groot prediker met zijn woorden schade kan doen die eeuwen doorwerkt. Dat geldt voor iedereen die spreekt. Voor mij ook.

De stilte van 387

Toen kwam het voorjaar van 387, waarmee dit hoofdstuk begon. Bisschop Flavianus reisde naar de keizer in Constantinopel om voor de stad te pleiten. Johannes bleef achter bij een bange gemeente.

Hij preekte de hele vastentijd door. Theodoretus vertelt hoe intussen de monnik Macedonius, een eenvoudige man zonder verstand van wereldse zaken, de keizerlijke commissarissen aansprak die de zaak moesten onderzoeken.

Rond Pasen kwam Flavianus terug. Johannes kon in zijn preek vertellen wat er aan het hof gebeurd was. De bisschop was zwijgend binnengekomen, met bedekt gezicht, huilend. Hij had erkend dat de stad schuldig was. En hij had de keizer herinnerd aan de woorden van Jezus aan het kruis, dat Hij vergeving vroeg voor wie niet wisten wat ze deden. Theodosius schonk de stad vergeving. Johannes begon zijn preek met de woorden: gezegend zij God.

Een rit naar Pagras

Tien jaar later, in het najaar van 397, stierf Nectarius, de bisschop van Constantinopel. Constantinopel, het huidige Istanbul, was de nieuwe hoofdstad van het oostelijke rijk. Wie daar bisschop werd, stond dicht bij de keizer.

De machtigste man aan het hof was Eutropius, een eunuch. Hij wilde de beroemde prediker uit Antiochië. Volgens Sozomenus hadden de inwoners van Antiochië in opstand kunnen komen om hem te houden. Hij vertelt hoe het werd opgelost. Generaal Asterius liet Johannes bij zich komen, zette hem in zijn wagen en reed met hem naar Pagras, een militaire post buiten de stad. Daar werd hij overgedragen aan keizerlijke ambtenaren. Toen Antiochië het hoorde, was hij al weg.

Op 26 februari 398 werd hij in Constantinopel tot bisschop gewijd. Theophilus, de machtige bisschop van Alexandrië in Egypte, had een eigen kandidaat gehad. Hij werkte alleen mee omdat Eutropius hem onder druk zette, schrijft Socrates. Palladius schrijft dat Theophilus vanaf het begin fel tegen hem was.

Een bisschop die alleen at

Johannes begon meteen met opruimen, bij het leven van zijn eigen geestelijken. Hij keek in de financiën van de kerk en in de zorg voor de weduwen. Het grote budget van de bisschoppelijke huishouding besteedde hij aan de armen en aan ziekenhuizen. Hij preekte openlijk tegen onrecht door de rijken en machtigen.

Het volk hield van hem. Een deel van zijn geestelijken en van het hof niet. De kerkhistoricus Socrates, die zelf in Constantinopel woonde, is eerlijk over zijn karakter. Johannes was streng en hard, schrijft hij, en een oude vriend zag in hem eerder een neiging tot prikkelbaarheid dan tot bescheidenheid. Hij wilde met niemand samen eten. Dat leverde hem verwijten op.

Hoe kan een man zoveel liefde oproepen en zoveel weerstand? Misschien omdat hij zei wat hij dacht, tegen wie dan ook.

In januari 399 viel Eutropius uit de gunst. De man die Johannes naar de hoofdstad had gehaald, vluchtte een kerk in. Johannes kwam voor hem op. Eutropius werd later toch verbannen en gedood.

Een villa die De Eik heette

In 403 kwam alles samen. Een groep Egyptische monniken, de Lange Broers genoemd, was door Theophilus uit Egypte verdreven. Ze zochten hulp in Constantinopel. Theophilus werd naar de hoofdstad geroepen om zich te verantwoorden. Hij kwam, maar hij draaide de zaak om.

Buiten de stad lag een villa die De Eik heette. Daar kwam Theophilus samen met een groep bisschoppen. Ze riepen Johannes op om zich te verantwoorden. Hij weigerde voor een rechtbank van zijn tegenstanders te verschijnen. Daarop zetten ze hem af. Palladius, die de kant van Johannes koos en dat nooit verborg, beschrijft het als een samenzwering. Sozomenus, die meer afstand had, zegt dat ze hem afzetten omdat hij niet verscheen.

Johannes gaf zich over en vertrok in stilte, drie dagen na de uitspraak. Toen brak er onrust uit in de stad. Keizerin Eudoxia, de vrouw van keizer Arcadius, liet hem terugroepen. Een synode van ongeveer zestig bisschoppen verklaarde de besluiten van De Eik ongeldig. Johannes was terug.

"Herodias raast weer"

De vrede duurde niet lang. Vlak bij de grote kerk werd een zilveren beeld van de keizerin opgericht, met spelen en feestgedruis. Het lawaai stoorde de diensten in de kerk. Johannes zei er openlijk iets van.

Volgens Socrates en Sozomenus begon hij daarop een preek met de woorden: Herodias raast weer, ze danst weer, ze wil weer het hoofd van Johannes op een schaal. De vergelijking met de keizerin lag voor de hand. Herodias was de vrouw die volgens de evangeliën de dood van Johannes de Doper wilde. Haar dochter vroeg koning Herodes: *Geef mij hier op een schotel het hoofd van Johannes de Doper.* (Mattheüs 14:8) Beide geschiedschrijvers schreven zo'n veertig jaar na dato. Of hij precies deze woorden sprak, kan niemand meer controleren. Dat de verhouding met de keizerin onherstelbaar beschadigd raakte, staat vast.

In de paasnacht van 404 gebeurde iets wat Johannes zelf beschreef in een brief aan Innocentius, de bisschop van Rome. Soldaten vie-

len de kerken binnen terwijl er gedoopt werd. Geestelijken werden weggeslagen. Vrouwen die zich hadden uitgekleed voor de doop, vluchtten naakt naar buiten. “De doopbaden liepen vol bloed” (vrij vertaald), schreef hij. Sozomenus bevestigt de aanval in de paasnacht.

In juni 404 werd Johannes voor de tweede keer verbannen. De bronnen noemen 20 of 24 juni. Kort daarna ging de grote kerk in vlammen op, en het senaatsgebouw ernaast. Zijn aanhangers kregen de schuld.

Brieven uit Cucusus

Zijn ballingsoord was Cucusus, een plaats aan de grens van Armenië, nu Göksun in het oosten van Turkije. Een deel van de tijd verbleef hij in Arabissus, het huidige Afşin, vlakbij.

Uit die jaren zijn zijn brieven bewaard aan Olympias, een vrouw uit Constantinopel die hem trouw bleef. Ze laten een man zien die ziek is en het koud heeft. De winter was strenger dan gewoonlijk, schreef hij. Twee maanden was hij er slechter aan toe dan een dode. Rovers uit Isaurië trokken plunderend door de streek. Maar hij troostte haar meer dan zij hem. Ze moest niet om hem treuren, schreef hij.

Palladius vertelt dat hij in Cucusus tijdens een hongersnood veel armen te eten gaf. Meer met woorden dan met graan, voegt hij eraan toe. Bisschop Innocentius van Rome bleef hem steunen. Hij stuurde vijf bisschoppen en twee priesters naar het hof om een eerlijk concilie te vragen. De gezanten werden gevangengezet.

Wit voor de laatste reis

In 407 kwam het bevel. Johannes moest naar Pityus, het huidige Pitsoenda aan de Zwarte Zee in Abchazië. Een verlaten plek aan het

eind van het rijk. Soldaten moesten hem erheen brengen, met een uiterste datum en een boete als ze te laat waren.

Palladius beschrijft de tocht in detail. Een van de twee bewakers was in het geheim vriendelijk. De ander wilde dat hij onderweg stierf. Hij liet hem vertrekken in zware regen, zodat het water over zijn hals en borst liep. Op hete dagen liet hij hem in de zon lopen, wetend dat zijn hoofd pijn deed. In steden met een badhuis mocht hij niet stoppen.

Ze trokken door Comana, een stad in Pontus, vlak bij het huidige Tokat in het noorden van Turkije. Ze staken de stad over zoals je een brug overgaat, schrijft Palladius, en overnachtten vijf of zes mijl verderop bij een kapel voor de martelaar Basiliscus. Die bisschop van Comana was rond 312 voor zijn geloof gestorven.

Die nacht, zo vertelt Palladius, verscheen Basiliscus aan Johannes. Hij zei hem goedsmoeds te zijn, want de volgende dag zouden ze samen zijn. Dit verhaal kennen we alleen van Palladius, en Sozomenus noemt het later ook. Of het een droom was, een visioen of een latere verfraaiing, kan ik niet zeggen. Johannes zelf zag het, volgens zijn vriend, als een teken.

De volgende ochtend vroeg hij of hij tot elf uur mocht blijven. De soldaten weigerden. Na ongeveer dertig stadiën, vijf à zes kilometer, werd hij zo ziek dat ze terug moesten naar de kapel.

Daar vroeg hij om witte kleren. Hij trok alles uit wat hij aanhad, tot zijn schoenen toe, en deelde zijn oude kleren uit aan de mensen om hem heen. Hij ontving het avondmaal. Daarna bad hij, in het bijzijn van wie er stond, zijn laatste gebed. Hij sloot het af met de woorden die hij altijd gebruikte: “Glorie aan God voor alles.” Bij het laatste amen maakte hij een kruisteken. Toen stierf hij.

Het was 14 september 407. Hij werd begraven in dezelfde kapel als de martelaar.

Een keizer die vergeving vroeg

Dertig jaar later, op 27 januari 438, werd zijn stoffelijk overschot naar Constantinopel gebracht. Keizer Theodosius II, de zoon van Arcadius en Eudoxia, vroeg in het openbaar vergeving voor wat zijn ouders hadden gedaan. Pas in 553, in een stuk van paus Vigilius, duikt voor het eerst de bijnaam op die bleef: Chrysostomus.

In 1204 namen kruisvaarders uit het westen het grootste deel van zijn relieken mee. Op 27 november 2004 gaf paus Johannes Paulus II een deel ervan terug aan de kerk van Constantinopel. Hij sprak van een kans om gewonde herinneringen te zuiveren.

Vandaag eren orthodoxe, rooms-katholieke, anglicaanse en lutherse christenen hem. In orthodoxe kerken klinkt op de meeste zondagen de liturgie die zijn naam draagt, al weten geleerden niet hoeveel ervan echt van hem is. Wie in een evangelische of pinkstergemeente zit, kent misschien zijn naam niet. Maar wie ooit een preek hoorde die regel voor regel door een Bijbelboek ging en daarna zei wat dat betekent voor je portemonnee en je buren, hoorde iets van zijn manier van werken.

Hij was geen heilige zonder vlekken. Zijn eigen tijdgenoten vonden hem hard. Zijn woorden over de Joden hebben echte mensen pijn gedaan, eeuwen na hem. En toch is het laatste wat we van hem horen geen klacht en geen aanklacht.

Een zieke man in witte kleren, in een kapel langs de weg. Hij heeft zijn kleren weggegeven. Hij heeft niets meer. Hij zegt de woorden die hij al zijn hele leven zei.

Glorie aan God voor alles.

Wat vaststaat en wat verteld wordt

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): geboorte in Antiochië rond 344 tot 349; opleiding in de retorica; doop door Meletius; jaren als asceet buiten de stad; diaken in 381, priester in 386; het oproer om de standbeelden in 387 en zijn preken daarover; de acht preken tegen de Joden in 386-387 en hun inhoud; zijn keuze tot bisschop van Constantinopel en wijding op 26 februari 398; het verzet van Theophilus; de Synode bij De Eik in 403, de eerste verbanning en terugkeer; het conflict met keizerin Eudoxia over het zilveren beeld; het geweld in de paasnacht van 404; de tweede verbanning in juni 404 en de brand; ballingschap in Cucusus en Arabissus; de steun van Innocentius van Rome; de gedwongen tocht naar Pityus en zijn dood bij Comana op 14 september 407; de overbrenging naar Constantinopel in 438; de teruggave van relieken in 2004.

Alleen uit eigen getuigenis of latere overlevering: de uitroep van zijn leraar over christelijke vrouwen en het verzoek van zijn moeder (zijn eigen geschriften); de list tegenover Basilius (zijn eigen boek); de woorden van Libanius op zijn sterfbed (alleen Sozomenus, ca. 445); de namen Secundus en Anthusa (latere overlevering); de verschijning van Basiliscus, de witte kleren en zijn laatste woorden (alleen Palladius, een vriend en aanhanger, rond 408; Sozomenus noemt de verschijning ook); de wreedheid van de bewaker (Palladius).

Onbevestigd: de exacte woorden van de Herodias-preek (alleen Socrates en Sozomenus, ongeveer veertig jaar later); de precieze datum van de tweede verbanning (20 of 24 juni 404); zijn geboorte- en doopjaar; hoeveel van de liturgie met zijn naam echt van hem komt.

Duiding: of de preken tegen de Joden vooral gericht waren tegen judaïserende christenen in zijn gemeente of ook tegen Joden zelf, en of je ze antisemitisch mag noemen, is onder geleerden omstreden. Dat

ze later gebruikt zijn om Jodenhaat te voeden, ook door de nazi's, staat vast.

Bronnen bij dit hoofdstuk

1. Johannes Chrysostomus, Preek 2 over de standbeelden (387)
2. Johannes Chrysostomus, Preek 21 over de standbeelden (387)
3. Johannes Chrysostomus, Brief aan een jonge weduwe
4. Johannes Chrysostomus, Over het priesterschap, boek 1
5. Johannes Chrysostomus, Eerste preek tegen de Joden (386)
6. Johannes Chrysostomus, Brieven aan Olympias
7. Johannes Chrysostomus, Briefwisseling met Innocentius I (404)
8. Palladius, Dialoog over het leven van Johannes Chrysostomus, vertaling H. Moore 1921, hfst. I tot IX
9. Palladius, Dialoog, inleiding van H. Moore
10. Palladius, Dialoog, hfst. XI: ballingschap en dood
11. Socrates, Kerkgeschiedenis boek 6
12. Sozomenus, Kerkgeschiedenis boek 8
13. Sozomenus, Kerkgeschiedenis boek 8, hfst. 28
14. Theodoretus, Kerkgeschiedenis boek 5
15. Catholic Encyclopedia (1910), St. John Chrysostom
16. Dictionary of Christian Biography, Basiliscus
17. Christianity Today, John Chrysostom
18. Fordham Medieval Sourcebook, Chrysostom, Eight Homilies Against the Jews (met J. Parkes, 1934)
19. Ian Birch, The Performative Preaching of John Chrysostom, Journal of European Baptist Studies 23:2 (2023)
20. Johannes Paulus II, brief bij de teruggave van relieken, 27 november 2004
21. Wikipedia, Adversus Judaeos
22. Wikipedia, John Chrysostom

Columba: de duif die over zee ging

In Dublin, in de collectie van de Royal Irish Academy, ligt een oud psalmboek. Het is een beschadigd handschrift op perkament, met de Latijnse psalmen van Psalm 30 tot Psalm 105. Voor elke psalm staat een korte kop die uitlegt hoe je hem kunt lezen. Kenners dateren het op grond van het handschrift in de late zesde of vroege zevende eeuw. Het is een van de oudste Ierse boeken die er nog zijn.

Het boek heeft een vreemde naam: de Cathach, de Strijder. Tussen 1062 en 1098 kreeg het een schrijn om het perkament te beschermen. De Ierse familie O'Donnell gebruikte het later als een soort talisman. Ze droegen het drie keer rond een slagveld. Volgens de overlevering is het geschreven door de hand van Columba zelf.

Of dat waar is, weet niemand zeker. De Royal Irish Academy schrijft dat moderne geleerden eraan twijfelen, en dat er toch waarschijnlijk een historische kern in zit. Columba was in elk geval een man van boeken. Hij werd geboren als telg van een Ierse koningsfamilie. Hij werd monnik, werd rond zijn veertigste door een kerkvergadering in de ban gedaan, en verliet Ierland. Op een klein eiland voor de kust van Schotland stichtte hij een klooster waarvan de abten de

belangrijkste leiders van de kerk in Schotland werden. Volgens zijn biograaf stierf hij daar terwijl hij de psalmen overschreef.

Hoe kwam een psalmboek aan de naam Strijder? Daarvoor moeten we terug naar Donegal.

Een duif uit Donegal

Columba werd rond 521 geboren in Gartan, bij een meer in wat nu County Donegal heet, in het noordwesten van Ierland. De Ierse traditie noemt 7 december als zijn geboortedag. Zijn vader heette Fedlimid, zijn moeder Eithne. Ze hoorden bij de Cenél Conaill, een tak van de machtige Uí Néill, de familie die in die eeuwen de koningen van Noord-Ierland leverde. Latere stambomen maken hem een achter-achterkleinzoon van Niall van de Negen Gijzelaars, de stamvader van de Uí Néill. Historici zien Niall zelf als half legende.

Zijn naam was Colum, naar het Latijnse woord voor duif: columba. In het Iers werd dat later Colum Cille, de duif van de kerk. Sommige Ierse bronnen zeggen dat hij eerst Crimthann heette, wat vos betekent. Zijn biograaf Adomnán dacht dat Colum zijn naam vanaf de geboorte was.

Over die biograaf moet ik je meteen iets vertellen, want hij komt in dit hoofdstuk steeds terug. Adomnán was de negende abt van het klooster dat Columba stichtte. Hij schreef het *Leven van Columba* tussen ongeveer 697 en 700, honderd jaar na Columba's dood. Hij kon putten uit een ouder geschrift over Columba's wonderen, van rond 640, toegeschreven aan een eerdere abt, Cumméne. Hij ordende zijn boek niet op tijd. Hij maakte drie delen: profetieën, wonderen en visioenen van engelen. Het is een heiligenleven, een hagiografie. Adomnán wilde de monniken een voorbeeld geven, geen jaartallen. De Royal Irish Academy noemt het om die reden een gebrekkige

historische bron. Het blijft de belangrijkste tekst die we over hem hebben.

Adomnán begint al vóór de geboorte. Volgens hem kreeg Eithne in een droom bezoek van een engel. Hij bracht haar een kleed van grote schoonheid, met kleuren als bloemen. Daarna nam de engel het terug en liet het wegvliegen. Het kleed groeide tot het groter was dan vlakten, bergen en bossen. Een stem zei haar dat ze een zoon zou krijgen die veel mensen naar de hemel zou leiden. Het vertelt meer over wat de monniken van Iona in hem zagen dan over Gartan.

Leerling bij twee Finnians

Ierland was in die tijd een land zonder steden. Het Romeinse leger had er nooit gestaan. Er waren veel kleine koninkrijken, met koningen uit grote families. Het christendom was er sinds ruim een eeuw. Patrick, over wie je in deel 1 leest, had in de vijfde eeuw in Ierland gepreekt en gedoopt. In de generaties na hem kwamen er kloosters met scholen, waar jonge monniken leerden lezen, schrijven en de psalmen kennen.

Columba ging naar zulke scholen. Hij leerde bij Finnian van Moville, in het huidige Noord-Ierland. Hij was ongeveer twintig en diaken toen hij daar wegging. Een tijd lang was hij leerling van een oude bard, een dichter, die Gemman heette. Daarna ging hij naar het klooster van Clonard, bij een tweede Finnian. Britannica noemt rond 551 als het jaar waarin hij priester werd. De details over zijn opleiding komen uit latere levensbeschrijvingen. Dat hij een geleerde monnik werd, staat buiten kijf.

Hij stichtte zelf ook kloosters. Adomnán noemt het klooster bij het eikenbos van Calgach, dat later de stad Derry werd, nu in Noord-Ierland. Beda, de Engelse monnik die rond 731 een kerkgeschiede-

nis schreef, noemt een tweede: Dearmach, het eikenveld, dat we nu kennen als Durrow in het midden van Ierland. Andere kloosters, zoals Kells en Swords, kregen pas later zijn naam opgeplakt. Of hij ze echt stichtte, is onzeker.

Drieduizend doden bij Cúl Dreimne

Dan komt het jaar 561. In de Annalen van Ulster, een Iers jaarboek dat jaar na jaar korte berichten geeft, staat een korte regel. Bij Cúl Dreimne, bij Drumcliff in het huidige County Sligo, werd een slag geleverd. Drieduizend man vielen. Koning Diarmait mac Cerbaill, de hoge koning, verloor. Tegen hem vochten clans van de Uí Néill, Columba's eigen verwanten.

Dat de slag plaatsvond, is zeker. Wat Columba ermee te maken had, is een veel lastiger vraag.

Adomnán gebruikt de slag vooral als ijkpunt. Columba vertrok, schrijft hij, in het tweede jaar na de slag bij Cúl Dreimne. Over een rol van Columba in de strijd zegt hij niets. Wel vertelt hij in een ander deel van zijn boek dat Columba ooit door een synode in de ban werd gedaan. Die vergadering, schrijft Adomnán, deed dat om vergeeflijke en zeer kleine redenen, en ten onrechte. Waarom hij het dan toch vertelt? Waarschijnlijk omdat iedereen het wist. Een heiligenleven zwijgt liever over zoiets.

"Aan elke koe haar kalf"

Het bekendste verhaal over Columba gaat over dit conflict. Je vindt het in bijna elk boek over hem. Columba zou bij zijn leermeester Finnian in het geheim een psalmboek hebben overgeschreven. Finnian eiste de kopie op. De zaak kwam voor koning Diarmait. Die sprak een beroemd vonnis uit: "Aan elke koe hoort haar kalf, dus aan elk boek zijn kopie." Columba verloor. Hij voelde zich vernederd, riep

zijn verwanten op tot de strijd, en zo kwam het tot de slag bij Cúl Dreimne. Uit berouw zou hij Ierland verlaten hebben, met de opdracht evenveel zielen voor Christus te winnen als er doden waren gevallen. De kopie zou de Cathach zijn, het boek uit Dublin.

Het is een prachtig verhaal, en een laat verhaal. Het werd opgeschreven door Manus O'Donnell, in een Ierse levensbeschrijving uit 1532, bijna duizend jaar na de slag. De Royal Irish Academy schrijft dat het eerder iets zegt over de zestiende eeuw dan over de zesde. De vroegste berichten over de slag noemen geen boek. De historicus Richard Sharpe, die Adomnán vertaalde, waarschuwt ervoor het boek en de slag aan elkaar te koppelen. De annalen van Tigernach geven een andere aanleiding: Diarmait zou in 559 een jonge man hebben laten doden die onder Columba's bescherming stond. Andere geleerden zien vooral een machtsstrijd tussen koningsfamilies.

Ik laat het verhaal hier staan, omdat het bij Columba hoort zoals de klaverbladen bij Patrick. Maar wie zeker wil weten waarom hij vertrok, moet het zonder dit verhaal doen.

Een synode in Teltown

Adomnán vertelt wel hoe de ban afliep. De synode kwam bijeen in Teilte, nu Teltown in County Meath. Columba kwam er aan. Toen Brendan, de stichter van het klooster van Birr, hem zag naderen, stond hij op en kuste hem. Een paar oudere geestelijken namen hem dat kwalijk. Hoe kon hij een man in de ban zo eren?

Brendan antwoordde dat hij een visioen had gezien. Volgens Adomnán zag hij een stralende zuil van vuur voor Columba uit gaan, en heilige engelen die hem over de vlakte begeleidden. Hij durfde geen man te minachten die God had bestemd om een volk naar het leven te leiden. Daarop, schrijft Adomnán, behandelden ze Columba met groot respect.

Het visioen is hagiografie. Het onderliggende feit is vermoedelijk echt: er was een zaak tegen Columba, en hij had verdedigers. Wat de beschuldiging precies was, vertelt geen enkele vroege bron.

Pelgrim voor Christus

In 563 stak Columba de zee over. De Annalen van Ulster zeggen het zakelijk: de reis van Colum Cille naar het eiland Í, "in het tweeënveertigste jaar van zijn leven" (vrij vertaald). Adomnán noemt hetzelfde levensjaar. Hij schrijft dat Columba vertrok omdat hij pelgrim wilde zijn voor Christus.

Een pelgrim was hier iemand die zijn land en zijn familie achterliet om God te dienen. Voor een man uit een koningsfamilie was dat veel. Helemaal los kwam hij niet: later in dit hoofdstuk zie je hem terug in Ierland. Of Columba ging uit boete, uit roeping of uit beide, weten we niet. Latere bronnen spreken van ballingschap.

Volgens de traditie gingen er twaalf metgezellen mee, in een boot van vlechtwerk met leer bespannen. Het getal twaalf staat in latere bronnen. Het eiland waar ze uitkwamen, ligt aan de westkust van het huidige Schotland, in de Binnen-Hebriden. Wij noemen het Iona. Hij noemde het Í.

Schotland bestond toen nog niet als land. In het westen, rond het huidige Argyll, woonden Ierse kolonisten in het koninkrijk Dál Riata. Ze spraken dezelfde taal als Columba. In het noorden en oosten woonden de Picten, een volk met een eigen taal en eigen koningen, en grotendeels heidens. Wie gaf Columba het eiland? De Ierse overlevering noemt Conall mac Comgaill, koning van Dál Riata en een verre verwant. Beda schrijft dat de Picten het hem schonken. Beide bronnen hebben hun eigen belangen, en ze zijn het niet eens.

Een poort bij de Ness

Beda geeft een ander jaartal dan de Ieren. Hij laat Columba in 565 komen, in het negende regeringsjaar van Bridius, de zoon van Meilochon, de machtige koning van de Picten. Beda schrijft dat Columba dit volk tot het geloof bracht "door zijn prediking en zijn voorbeeld" (vrij vertaald). In de Ierse annalen heet deze koning Bruide, zoon van Maelchú. Ze noteren zijn dood in 584.

Adomnán vertelt hoe Columba deze koning opzocht in zijn vesting, bij het huidige Inverness. De koning liet de poort dicht. Columba maakte met zijn hand het teken van het kruis op de deuren, klopte aan en legde zijn hand op de poort. Volgens Adomnán schoten de grendels terug en zwaaide de poort vanzelf open. De koning en zijn raadslieden schrokken. Bridei kwam naar buiten, sprak Columba vriendelijk toe, en eerde hem de rest van zijn leven.

Adomnán schrijft nergens dat Bridei zich liet dopen. Beda doet dat wel, maar Beda schreef verder weg en later. Waarschijnlijk is het bezoek zelf echt gebeurd. Het openspringen van de poort is het soort teken dat een heiligenleven graag vertelt.

Het beest in de rivier

Bij die reis hoort het verhaal waarom Columba nu wereldberoemd is, ook bij mensen die nooit van Iona hebben gehoord. Adomnán vertelt dat Columba bij de rivier de Ness kwam. Daar werd net een man begraven. Hij was bij het zwemmen gegrepen en gebeten door een waterbeest. Columba vroeg een van zijn metgezellen, Lugne Mocumin, om naar de overkant te zwemmen en een boot te halen. Lugne trok zijn kleren uit tot op zijn tuniek en sprong in het water. Het beest kwam op hem af. Columba hief zijn hand, maakte een kruisteken in de lucht, riep de naam van God aan en beval het dier te stoppen en terug te gaan. Het beest vluchtte. De heidenen die er-

bij stonden, zegt Adomnán, moesten de God van de christenen wel prijzen.

Sommigen hebben dit dier later gelijkgesteld aan het monster van Loch Ness. Zo werd Columba de eerste getuige van Nessie. Maar Adomnán schrijft over de rivier, niet over het meer. En hij vertelt het als een wonder, in een boek vol wonderen, honderd jaar na de feiten. Een dierkundig verslag is het niet.

Wat blijft er dan over? Dat Columba door het land van de Picten trok, langs Loch Ness en de rivier die eruit stroomt. Daar wijzen ook andere verhalen bij Adomnán op, die minder spectaculair zijn. Bij Airchartdan, nu Glen Urquhart, aan Loch Ness, hoorde volgens hem een oude man, Emchath, Columba preken. Hij geloofde en werd gedoopt, en zijn zoon Virolec met heel zijn huis. Op het eiland Skye brachten twee jonge mannen een oude heidense leider bij Columba, Artbranan. Columba onderwees hem, schrijft Adomnán, via een tolk. Die tolk is een klein en eerlijk detail. Columba sprak Iers. De Picten verstonden hem niet vanzelf.

Heb je ooit iets willen vertellen aan mensen die je taal niet spraken? Dan weet je hoe langzaam het gaat, zin voor zin.

Een koning en een glazen boek

Columba bleef verbonden met de koningen aan beide kanten van de zee. Adomnán vertelt een visioen dat hij had op Hinba, een eiland waarvan niemand meer zeker weet welk het was. Een engel liet hem een boek van glas zien, met daarin wie koning moest worden van Dál Riata: Áedán mac Gabráin. Columba gaf de voorkeur aan diens broer Iogenan. Volgens Adomnán sloeg de engel hem met een zweep, en droeg hij de striemen de rest van zijn leven. Na drie nachten gaf hij toe. Op Iona legde hij Áedán de hand op het hoofd

en zegende hem als koning. De Orthodoxe Kerk in Amerika noemt 574 als jaar.

Het visioen is hagiografie. Dat de abt van Iona een rol speelde bij de keuze van koningen, past bij wat we verder weten. In 575 staat in de Annalen van Ulster de grote samenkomst van Druim Ceat, in Ierland, waar Colum Cille aanwezig was met de hoge koning Aed, zoon van Ainmire. Volgens Britannica reisde Columba er met Áedán heen. Er werd besloten hoe het koninkrijk Dál Riata zich verhield tot de koning van Ierland. De man die als pelgrim was vertrokken, zat een paar jaar later mee aan tafel bij de grote politiek van zijn land.

Dat schuurt een beetje. Ik vind het ook menselijk. Je kunt je land verlaten en toch je mensen blijven dragen.

Geen uur zonder werk

Hoe leefde hij op Iona? Beda schrijft dat Columba priester en monnik was, geen bisschop. Wel had de abt van Iona volgens Beda gezag, zelfs over bisschoppen. Britannica schrijft dat de abten van Iona de belangrijkste leiders van de kerk in Schotland werden. Beda heeft ook kritiek. De monniken van Iona rekenden de datum van Pasen op hun eigen manier uit. Pas in 715, bijna honderdvijftig jaar later, gingen ze over op de telling van Rome. Beda vond dat een fout, maar hij prijst wel hun leven.

Adomnán beschrijft Columba's dagen in zijn tweede voorwoord, in de Engelse vertaling van Richard Sharpe. Columba liet volgens hem geen uur voorbijgaan zonder te bidden, te lezen, te schrijven of ander werk te doen. Dag en nacht vastte en waakte hij. En hij was liefdevol tegen iedereen. Op zijn gezicht zag je een heilige vreugde, omdat zijn hart vol was van de blijdschap van de Heilige Geest.

Het is het portret van een latere abt over zijn grote voorganger. Er is één bron die dichter bij hem staat. Kort na zijn dood schreef een dichter een lofzang op hem, de *Amra Coluim Chille*, toegeschreven aan Dallán Forgaill. Het geldt als een van de oudste gedichten in een Europese volkstaal. De dichter prijst Columba om zijn studie. Hij schrijft dat hij de Psalmen "vastlegde" (vrij vertaald) en de uitleg erbij helder maakte. Zo zag een tijdgenoot hem: als een man van de tekst. Drie Latijnse hymnen worden met enige zekerheid aan hem toegeschreven. Een daarvan is de *Altus Prosator*, een lang gedicht waarin elke strofe met een volgende letter van het alfabet begint.

"Wat volgt, laat Baithene schrijven"

Het einde vertelt Adomnán uitgebreid, en met veel liefde. Hier moet je weten wat je leest. Het zijn de bladzijden van een abt over de stichter van zijn eigen klooster, een eeuw later. Ze zijn mooi. Een verslag van een ooggetuige zijn ze niet.

Volgens Adomnán zei Columba ooit tegen twee monniken dat zijn dertig jaar in Brittannië voorbij waren. Hij had God gevraagd om dan te mogen sterven. Hij zag engelen komen, maar ze bleven staan op een rots aan de overkant van de zeestraat. Door de gebeden van veel kerken kreeg hij nog vier jaar. Dat maakt vierendertig jaar op Iona, en dat klopt met 563 en 597.

In zijn laatste week zegende hij een schuur vol gedorst graan. Tegen zijn dienaar Diarmait zei hij in vertrouwen dat hij die nacht zou sterven. Op de terugweg ging hij langs de weg zitten. Een wit lastpaard, dat de melkemmers naar het klooster droeg, kwam naar hem toe, legde zijn hoofd tegen zijn borst en huilde, schrijft Adomnán. Diarmait wilde het dier wegjagen. Columba liet het staan en zegende het.

Toen ging hij naar zijn hut en schreef verder aan het psalmboek dat hij aan het overschrijven was. Hij kwam bij Psalm 34, in de Latijnse telling Psalm 33. Bij het vers waar het blad eindigde, hield hij op. In de Nederlandse vertaling van dat vers staat: *maar wie de HEERE zoeken, hebben geen gebrek aan enig goed.* (Psalm 34:11) Hij legde de pen neer en zei, volgens Adomnán: "Wat volgt, laat Baithene schrijven" (vrij vertaald). Baithene was zijn leerling. Hij werd zijn opvolger als abt.

Aan de monniken gaf hij die avond nog een opdracht mee. Ze moesten in vrede leven, met oprechte liefde voor elkaar. Als ze dat deden, zou God hen helpen.

Rond middernacht, toen de zondag begon, liep hij voor de anderen uit naar de kerk. Hij knielde alleen bij het altaar. Diarmait kwam hem achterna in het donker en riep waar hij was. Hij vond hem liggend voor het altaar, tilde hem een stukje op en legde zijn hoofd tegen zijn borst. De monniken kwamen binnen met lichten. Columba deed zijn ogen nog één keer open en keek om zich heen, schrijft Adomnán, met grote vreugde. Diarmait tilde zijn rechterhand op, zodat hij de broeders kon zegenen. Toen stierf hij.

De Annalen van Ulster noemen de datum: de vijfde dag voor de Iden van juni, dat is 9 juni, in zijn zesenzeventigste levensjaar. Het jaar is volgens de gangbare telling 597. Beda geeft een leeftijd van zevenenzeventig. Een geleerde, Daniel McCarthy, houdt het op 593. Zo precies als Adomnán het sterfbed beschrijft, zo vaag zijn de cijfers eromheen.

Een boek dat niet af was

In 795 kwamen de eerste Vikingen naar Iona. Ze kwamen terug in 802, 806 en 825. In 849 werden Columba's beenderen verdeeld en

meegenomen, een deel naar Schotland en een deel naar Ierland. Het eiland raakte zijn leidende plaats kwijt. Zijn naam niet.

Hij wordt vereerd op 9 juni, in de Rooms-Katholieke Kerk, in de anglicaanse kerken, in lutherse en presbyteriaanse gemeenten. De Orthodoxe Kerk noemt hem de Verlichter van Schotland. Hij staat naast Patrick en Brigida als een van de drie beschermheiligen van Ierland. Christenen die het over veel dingen oneens zijn, kennen hem als iemand van henzelf.

Wat weten we nu echt van hem? Minder dan de verhalen doen vermoeden. Een monnik uit een koningsfamilie, een ban die werd opgeheven, een overtocht in zijn tweeënveertigste jaar. Een eiland, een koning van de Picten, een tolk.

En een psalmboek dat hij niet afmaakte. Volgens zijn biograaf legde hij de pen neer midden in de psalm, bij een vers over mensen die de HEERE zoeken. Het volgende vers liet hij voor een ander. In Dublin ligt nog altijd een psalmboek uit zijn tijd. Het begint bij Psalm 30, het houdt op bij Psalm 105, en de bladzijden ertussen zijn door veel handen gegaan.

Wat vaststaat en wat verteld wordt

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): geboorte rond 521 in het noordwesten van Ierland, in de Cenél Conaill, met ouders Fedlimid en Eithne; opleiding tot monnik en priester; kloosters in Derry en Durrow (Adomnán en Beda); de slag bij Cúl Dreimne (560 of 561, Annalen van Ulster); de overtocht naar Iona in 563, in zijn 42e levensjaar (Annalen en Adomnán); bezoek aan de Pictische koning Bridei bij Inverness (Adomnán, Beda noemt dezelfde koning); de samenkomst van Druim Ceat in 575; dood op Iona op 9 juni, volgens de gangbare telling in 597; het lofdicht *Amra Coluim Chille* van

kort na zijn dood; zijn verering in rooms-katholieke, orthodoxe, anglicaanse, lutherse en presbyteriaanse kerken.

Alleen uit eigen getuigenis of latere overlevering: de droom van zijn moeder; het visioen van Brendan op de synode van Teltown; de poort van Bridei die vanzelf openging; het waterbeest in de rivier de Ness; de doop van Emchath en Artbranan; het visioen van het glazen boek en de zweep van de engel; de vier extra levensjaren; het witte paard; de laatste woorden en het sterfbed in de kerk (alles uit Adomnán, rond 700, een heiligenleven); het portret van zijn levenswijze (Adomnán, tweede voorwoord); de twaalf metgezellen; de geboortedag 7 december.

Onbevestigd: de "slag om het boek" en het vonnis "aan elke koe haar kalf" (pas opgeschreven door Manus O'Donnell in 1532); dat hij de slag bij Cúl Dreimne uitlokte en uit boete vertrok; dat de Cathach door zijn hand geschreven is (traditie, door geleerden betwijfeld); wie hem Iona gaf (Ierse traditie: Conall mac Comgaill; Beda: de Picten); of koning Bridei zich bekeerde (alleen Beda); de reden van de ban; het precieze jaar van zijn aankomst (Beda: 565) en van zijn dood (McCarthy: 593).

Duiding: of de wonderen bij Adomnán echt gebeurd zijn, kan de geschiedenis niet beslissen. Ze laten vooral zien hoe het klooster van Iona een eeuw later naar zijn stichter keek.

Bronnen bij dit hoofdstuk

1. Adomnán, Life of St. Columba (Engelse vertaling, CELT, University College Cork)
2. Adomnán, Life of St. Columba, boek I, Artbranan (CELT)
3. Adomnán, Life of St. Columba, boek II, het waterbeest (CELT)
4. Adomnán, Life of St. Columba, boek II, koning Brude (CELT)

5. Adomnán, Life of St. Columba, boek III, de droom van zijn moeder (CELT)
6. Adomnán, Life of St. Columba, boek III, de synode van Teilte (CELT)
7. Adomnán, Life of St. Columba, boek III, Áedán en het glazen boek (CELT)
8. Adomnán, Life of St. Columba, boek III, Emchath (CELT)
9. Adomnán, Life of St. Columba, boek III, zijn sterven (CELT)
10. Adomnán, Life of St. Columba, boek III, hoofdstuk 23 en 24 (IntraText)
11. Beda, Kerkgeschiedenis, boek III, hoofdstuk 4 (sacred-texts.com)
12. Annalen van Ulster, Engelse vertaling (CELT)
13. Royal Irish Academy, The Cathach / The Psalter of St Columba
14. Royal Irish Academy, The feast of St Colum Cille (Columba)
15. Encyclopaedia Britannica, Saint Columba
16. Orthodox Church in America, Saint Columba of Iona, Enlightener of Scotland
17. Loch Ness Project, Columba and Loch Ness (Adomnán in de vertaling van Anderson)
18. Wikipedia, Columba
19. Wikipedia, Life of Columba
20. Wikipedia, Battle of Cúl Dreimhne
21. Sage across seas: St Columba of Iona (met citaat uit Adomnáns tweede voorwoord, vertaling Sharpe)

Nawoord

Een diaken tussen driehonderd bedden. Een soldaat met een halve mantel. Een zieke vrouw op een plank. Een bisschop met een mantel en een paar boeken. Een gemeente die zong in een omsingelde kerk. Een geleerde die bij nacht Hebreeuws leerde. Een balling in witte kleren in een kapel langs de weg. Een oude abt die zijn pen neerlegde midden in een psalm.

Ze leefden in een tijd waarin christen zijn niet meer gevaarlijk was. Ze stonden tegenover keizers en prefecten, en soms tegenover elkaar. Van sommigen hebben we woorden die ik liever niet had gelezen. Wat ze deelden, was dat ze vasthielden aan wat ze geloofden, ook toen het hun een loopbaan, een vriendschap of een thuis kostte.

Wij staan op hun schouders, in welke kerk we ook zitten. Misschien helpt dit boek je om dat te zien.

En zij hebben hem overwonnen door het bloed van het Lam en door het woord van hun getuigenis, en zij hebben hun leven niet liefgehad tot in de dood. (Openbaring 12:11)